فہرست کل تصانیف مطبوعہ وغیر مطبوعہ مرشدنا مولانا
حضرت محمد عزیز اللہ شاہ المتخلص بہ عزیز دام فیضہم وبرکاتہم

دیوانہائے فارسی: دیوان ولایت - دیوان عزیز - دیوان نور تجلی نعتیہ - دیوان نعت محبوب - دیوان ختم سخن فارسی۔

مرآۃ الصنائع - اعجاز التواریخ - بیان التواریخ - ہر سہ مجلد - کاغذ عمدہ - قیمت

مثنویات فارسی: حسرت دل - ذکر جمیل - خبر خیر - اعجاز محمدی - وماہ شب افروز - رموز الشہادتین - جلوۂ حسن - شعلۂ محبت - جذبۂ عشق - فتح مبین - مقصد الابرار -

کتب نثر فارسی: پنج رقعہ ولایت - نثرہ - نگارش عاری - مخزن الولایت - نوریان - ارمغان - پیشکش شاہجہانی۔

دیوانہائے اردو: طور تجلی - نور ولایت - نظم دلفریب - ختم سخن اردو

نثرہائے اردو: ذکر الحبیب - عین الولایت - اشعار الاشعار - فوائد - عقائد العزیز - سوانح اسلاف - تنبیہ المعتقد -

نوٹ: اوپر کی تمام کتابیں جن پر قیمت درج ہے۔ بصیغہ قیمت طلب یا قیمت پر پتہ ذیل سے مل سکتی ہیں۔

المشتہر
ڈاکٹر محمد احمد ... صفی پور ضلع اناؤ
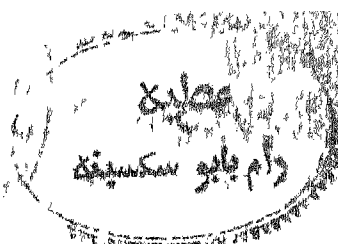
بسم اللہ الرحمن الرحیم

واصلی علی رسولہ محمد والہ الکریم

رنگین بزم ایزدی ستائش شمع خیال بے نور افروختن پیراہن کتان برقامت ۱۸۳۶
ماہ دوختن است ونگارین حجلۂ دلفریب شاہنشاہی نیایش بشائستگی ناسزا فکر
آراستن آبگینہ در جگر انصاف شکستن [illegible]

مطاع آدم و عالم محمد عربی — وکیل مطلق و دستور حضرت باری
شہنشہی کہ دبیران دفتر جاہش — بجبرئیل نویسند عزت آثاری
چنان بود کہ ببیند بخواب کس خود را — اندر مشاہدۂ حق ببین بیداری

ہانا آں بہ کہ کمند اندیشہ را ازین کاخ بلند کہ در تیمہ راہش پیکر خیال از ہم پاشد
وطائر اندیشہ را در اول پرواز بال وپر از ہم ریزد و انگشت را شطۂ خامہ را
غازہ طراز رخسار نوعروس معانیم وبگلگونۂ نگارش کتابے عارض نوخط مطلب را
آب وتاب افزایم برائے دل آرائے ہوشمندان فطرت نژاد ہویدا باد کہ
این مانزمین ناطورگان عشق اعنی گفتار لیلیٰ وخطاب ہذا پردہ از رخ جمال انداختہ دست
فکر جادو طراز سخن آفرین دانش آموز فرزانہ سخنور سخن یگانہ ادیب اندوز قالب سخن را

تاب و توان پیکر معنی را روح درروان منشی محمد ولایت علیخان ابن منشی محمد یحیی علیخان
که اقلیم نثر بجاروب شیوا زبانی از خس و خاشاک ژولیده بیانی پرداخته است و
زمین نظم بتازه گلهای رنگین ادائی رشک ارتنگ چین و غیرت روضهٔ رضوان
ساخته و رقم طرازی تا الف غلامی وی بر جبههٔ حال نه کشیده رقمی درست
بر صفحه نگاشته و یاقوت رقمی تا حلقهٔ ارادتش بگوش جان نینداخته و سر خط
بندگیش نه گرفته خطی راست نکشیده

نظم

طرز اندیشه آفریدهٔ او | در تن لفظ جان دمیدهٔ او
پشت معنی قوی ز پهلویش | خامه را فربهی ز بازویش
طرز تحریر را نوی از وی | صفحه ارتنگ مانوی از وی

از استغنای مصنف برنگ اوراق گلهای خزان دیده بکنج خمول افتاده بودند
این ناآشنای تنگنای رقم تحریر قطب عالم لاابالی روش معنی پرور سخن خاکپای
سخنوران برگزیده سرشت تا بستوری این رعنا پرندگیان نوخیز تارک خیالی
و زیبا شمائل شاهدان پرده سرای زناری نیاورده باستحصال سعادت یکجا کرده
و بپای مصنف بنظر نامیدهٔ چشم انصاف از ناظرین ستوده روش آنکه
بپاس چشم گرد این قدسی انجمن رشک بزم سماکان گردند و رنگ تماشا ریزند که
چهار چهره جبینان معنی غازهٔ نشست الفاظ بر رخ مالیده و چشم نیال سرمهٔ نوی
ترکیب کشیده هزار در هزار عطارد روشان را هاروت کردار در چاه بابل حیرت انداخته

بر کرسی دل ستانی و نظر فریبی جلوہ گر اند ہر آئینہ عنبرین زلف پیچیدۂ مضامین این نازنین پیکران غالیہ سائے دماغ تخیل ہست و آئینہ جمال الفاظ بزم افروزی شام سیہ ستان معنی روز روشن در بغل یارب این نثر نثرہ نثار را بر طارم دل عطارد جاسے باد و تا عطارد بر طارم فلک است این نثرہ دل آرائے باد۔

دیباچہ انشاے رونق

عنوان ہر نامہ بہ نیایش داوریست کہ خامہ را بہ نگارش دست داد و نوازش تامۂ حروف و الفاظ در زبان بریدہ و دل شگافتہ او ودیعت نہاد و بے زبانے را کہ چون سادہ لوحے بیان خود نسنجید وکیل زبان کرد و نادانی را کہ چون سیہ بختی در لفظ و معنی فرق کردن نتواند پیشہ ست بیان کرد ہر چند رو سیاہ است سواد ہر یک بہ ستیاری دے روشن میکند و با آنکہ نوک تیزش بصورت خار است دامن عذرا باآب و رنگش گلشن میکند ہر چہ داخل امر و نہی است بدو بہرہ و انچہ خارج از وہم است فرانش بحکم او برد ہر سر نوشت اگر خوب ست وگر زشت حوالہ اوست دہر آورد در آمد اگر نیک است وگر بد حرفے از رسالۂ اوست الغرض نشیان راوست سرنج تحریر است و کار پردازان را دستایۂ تدبیر لراقمہ

خشک چوبے بفیض قدرت او ریشہ ہا سیہ دانہ از ہر سو

ہر چہ ریزد بآب او ریزد ہر چہ خیزد ز تاب او خیزد

جل جلالہ و تعالی شانہ و عم نوالہ - و آغاز ہر انجام بستائش تام آوریست کہ قلم قدرت

تا نام پاکش بر لوح ایجاد نگاشت صفحهٔ تقدیر چون ورق سادهٔ تدبیر باطل نقشے
بر نداشت امی که دستش بخامه نه فرسود و ناکردنیست هرچه او نه فرمود هر سخنش جریدهٔ حکمت
و هر گفتارش سرمایهٔ معرفت نامه از نامش نامی و خامه از سوادش گرامی علمے که از تربیت
عین جهل است و مشکلے که مفوض بدوست همه سهل زبان قلم از بے ادبی از
مقطوع و هر صحیفه از نسخ او منسوخ و برائے او موضوع کارپرداز دیوان کائنات
فرمان فرمائے اطراف ممکنات آمر امر الٰهی سپهر سپیدی منشار سیاهی ناسخ نسخ ادیان
ماحی نقوش بطالت آفرین چشم روشنی سیه کاران بشیر شفاعت گنهگاران ماوائے
نیک نامی در عالم علوم ازل و ابد دائرهٔ امن و عافیت مرکز خیر عاقبت خواجهٔ هر دو سرا
سیدنا و مولانا محمد مصطفیٰ صلی الله علیه و علی آله الازکیا و اصحابه الاصفیا له الحمد

همه از بهر اوست لوح و قلم　　به طفیلش وجود یافت عدم
نام پاکش نوشت چون نامه　　از ادب سر نهاد بر نامه
بر وے و آل وے درود ز حق　　تا وجود مقید و مطلق
اے ولایت سر من و دیدا و　　تا کنم جان پاک در سر او

اما بعد عهد ولایت علی ضعیف البنیان بخدمت فرزانه سخنوران التماس میکند که
جد امجدم منشی رونق علیخان علیه الغفران که در عهد نواب جنت آرامگاه سر
دفتر و مخاطب بامین الانشا بود و در کارپردازی عدیم المثل و یکتا عصرے بے
انشا طرازی کار داشت و چنانکه از دست هیچکس نیامدے و باید تا نواب

گردون قباب بودے می نگاشت و هرچند بعضے از منشیان استعدادے
وافر داشتند و دم از یکتائی می زدند درین پایه بدو نمی رسیدند و این امر از کثرت
شهرت محتاج بیان نیست و کم کسے بوده باشد که ماهر این پارینه داستان نیست
الحاصل هرچه از نگارشهاے وے جمع بود بانقلاب روزگار منتشر شد بالخصوص درین
هنگامه نمودار رستخیز الاخیریه سنه چند از جانب نواب مجسته ذات ممدوح الصفات
و سلطان کیوان ایوان حضرت خلد مکان بنام نواب گورنر بهادر وغیره محفوظ مانده
تا درین هنگام لاالله یجمعنا جه سلمه باپاے جناب قبله گاهی منشی محمد یحیی علیخان مدظله
درین اوراق فراهم آورد لاجرم بپاس خاطرش نگارش سطور هذا پرداختم و باشتمال
رونق مسمی ساختم امید که بتکویمش یاد نیارند ما همه را از دعاے خیر محروم ندارند که غرض
همین است و السلام حاصل این است که هر بنا تغیر زدود هرچه انجام کار بیکارے است بهیچ نمی ارزد

آنانکه کهن شدند و آنانکه نواند / چندے بمراد خویش یک یک راندند
این خانه بیچکس نماند جاوید / رفتند و رویم و دیگر آیند و روند

وهو الرفیق الاعلی **دیباچه تحفه طریقت** الٰهی چون صورت عیانی و چون
معنی نهانی الٰهی آنی که در دل و جانی گسیستم که ترا ستایم نیستم که ستائش ترا شایم
الٰهی در کعبه چیست که در دیر نیست الٰهی همه یکیست و بحقیقت تغیر نیست مرا چه
مجال که ترا شناسم آرے ترا شناسے که هم از تست سپاسم الٰهی اگر موذن را بانگ
الله اکبر است ناقوس را شور عشقت در سر است الٰهی هرچند کفر و اسلام بتو منجر است

عاشقان ترا ملت دیگر است زبانی کجا که حرف از تو زنند - و دلی کو که نعرهٔ فانیها نوا
زنند آلهی سرها پُر از سودای تست و دل و دیدهٔ پاکان جای تست آلهی این همه
هنگامه از برای تست و کون و مکان پُر از غوغای تست کیست که از سر جان برخیزد
و با غم جان ستانت آویزد آلهی جگرها خون کردهٔ تست و خون در جگرها پروردهٔ تست
آلهی درد و دارو همه آوردهٔ تست و جلال و جمال کرشمه در پردهٔ تست من درد آشنا را
چه زهره و چه دل درد از دوا چه بهره آلهی اگر مطلوبی طالب کیست حقا که حبیب عین
محبوبیست آلهی این چه نیرنگیست و این همه یکرنگی در وهم نگنجیست منصوری باید
که دل از باطل بپردازد و جز بحق نپردازد آلهی هر که بجمال خرسند است چون ماه
داغ ولش بسینه است آلهی هر که بجلالت دردمساز است جانا آفتابش در کمند است
ندانم که چه گوئیم و این درد و داغ چگونه جوئیم آلهی هر که از جامت جرعهٔ نیافت
آفتابش در جام نتافت آلهی هر که در راه تو بسر نشتافت دُر از دریا نیافت چه یافت
ای من ذره و تو آفتاب ذره را پیش آفتاب چه تاب آلهی سوزی که از تست
همه ساز است و سازی که از تست عین گداز آلهی اگرچه شان تو از ما بی نیاز است
ما را بشان بی نیازی تو ناز است حاشا ثم حاشا من از کجا و تو از کجا آلهی از خود
بیگانه که با تو آشنا است بی شک مرغ قبله نما است آلهی طریق عاشقانت از
از هر فریق جدا است فضل الله که هر چه هست خدا است جانا عین وجودی و هرجا
موجودی آلهی چون از عدم وجود خواستی عالمی از نور محمد برآراستی آلهی چه بود

کہ از کنت کنزاً برخاستے و مخفیا نی کہ نہ افزودی و نہ کاستی آخر ایں چہ غیب و شہود است
و چہ وجود و موجود الٰہی اگر با موسیٰ کلام کردی ہر چہ و آشتی با محمد تمام کردی الٰہی
حقیقت را در دو را و عام کردی و حق الہیت کہ احد بود سے احمد نام کردی اے
جانم از برائے تو و ہر چہ دارم فدائے تو الٰہی اگر عیسیٰ را اعجاز دادی محمد را از و نیاز
دادی الٰہی اگر یحییٰ را گریہ و آہ ساز دادی اشتیاقش را ہمہ سوز و گداز دادی
نازم با نغامت و بحبیب فیض عامت الٰہی اگر آدم را تشریف وجود بخشیدی ظاہر است
کہ از برائے او آفریدی الٰہی اگر غازۂ صباحت بر چہرۂ یوسف کشیدی روشن است
کہ گلگونۂ ملاحت بر روئے محمد مالیدی ہم تو دانی کہ کیستی اے از ہمہ نہاں و در ہمہ
عیاں الٰہی ہر کہ از محمد بے خبر است ہنوز در بادیہ ضلالت خاک بسر است الٰہی ہر کرا
نور احمد در نظر است منظور ما زاغ البصر است آہ از نیرنگی و عجائب نیرنگی الٰہی ایں چہ
تاج کرامت است کہ بر فرق محمد نہادۂ و ایں چہ خلعت توحید است کہ با مقیاسش
دادۂ الٰہی ایں چہ باب رحمت است کہ بر روئے ما کشادۂ و ایں چہ عنایت است
کہ در بند رضائش افتادہ کہ و سوف یعطیک ربک فترضیٰ الٰہی ایں چہ سر است
کہ او را با تست آرے آنچہ بہ انش ستودیم ہمہ نادر است الٰہی محبوبش کردی چہ روز
پسیں و چہ روز نخست و از ینجا ست کہ ہر کہ او را یافت ترا جست سبحان اللہ
ایں چہ شان است کہ از یگانگی نشان است الٰہی ہر کہ با تو در گفتگو است بجستین
حقیقتش در جستجو است الٰہی ایں چہ نسبت است کہ ترا با دوست کہ زبانہا و ذکر

تو و دلها در فکر او بکر و است اینک محل دید است نه مقام گفتار الٰهی اگر اسری بعبده
معراج اوست لا اقسم بهذا البلد تاج اوست الٰهی هر که شیدهٔ تست محتاج اوست
و خورشید تو محو خوب ساز که معراج اوست اینجا هوش پراگنده است و ادراک از
خود شرمنده الٰهی اولش دنی فتدلی است و آخرش قاب قوسین او ادنی الٰهی
چشم نرگسینش منظور ما زاغ البصر است و دل پر نورش راز دار فاوحی الی عبده ما اوحی
القصه ما همه خاکیم و او نور پاک لہ الحمد

ظاهر و باطن اول و آخر	بشر الا ز نوش شرط ما هر
کائنات از طفیل او موجود	وز همه ممکنات او مقصود
عقل اندر صفات در ماند	سر ذاتش که غیر حق داند
نور حق شد یقین ولایت را	کہ حقیقت همیشه با خدا

اللهم صل وسلم علی سیدنا محمد و آله بعدد کل حسنه و جمال له اما بعد میگوید خاکپاے مولانا
فتح علی علیه الرضوان محمد ولایت علی بن شیخ محمد یحیی علیخان که این مختصر لیست در ذکر
زبدة الکاملین عمدة الواصلین مصداق الفقر فخری مصداق الانسان سری
صورت انوار معنی اسرار ظاهر شریعت باطن طریقت ماهر حقیقت جامع معرفت
سالک طریق سفر در وطن مالک حریم خلوت در انجمن رهبر نظر بر قدم آگاه دل هوش
در دم الهادی للمریدین الحامی للطالبین پیشواے رهروان رهنماے صاحبدلان
داناے راز و شیار مخدوم بنده نواز محرم رموز الٰهی محرم خرقه شاهی آفتاب

سپہر جلال ماہتاب فلک جمال صیقل باطل زدائے آئینہ حق نمائے المستغنی
عن الصفات الجامع لانواع الکرامات لراقمہ

شاہ خادم صفی کہ از نظرش ذرہ خورشید و خاک زر گردد
داغ عشقی کہ بر دلش زدہ اند شمس از دود آں قمر گردد
با فنا فی الرسول گر خواہد معجزش ظاہر از کمر گردد
آفتاب ابرہ شد قبایش را الا ہم ماہ آستر گردد
ذرہ را گرد خاک بر دارد ہمچو خور با فروغ و فر گردد

چشم مخمور سخنگویش بزبان اشارت گویاست ؎

بستان وعدہ محشر حرام است بہر صورت جمال یار دیدم
دہان خامشش کہ ترجمان دل است بدین سخن زہے ہمہ سراپاست
ایکم و تحیر و خموشی آفاق چہ پر ز گفتگوست

ادام اللہ فیوضہ و افاض علی الطالبین برکاتہ رباعی لراقمہ

آنی کہ جلال حق جلال تو بود آئینہ احمدی جمال تو بود
مخدوم دو عالمے و خادم بہ نام تکمیل ولایت از کمال تو بود

و مصنف کتاب ہٰذا ہم بشمند نسبت برشبہ رفیع ادب مطاع یار او مطیع منشی محمد شفیع
کہ ہم اجازت و خلافت از حضرت مرشد برحق خادم صفی محمدی و ہم نسبت دامادی
با حضرت سید حفیظ اللہ شاہ علیہ الرحمۃ دارد و چوں این سبب تقاضا نسبت را با او علاوہ

سلسلۂ قرابت و یگانگی ربطے وارتباطے بذات خاص است و پیوند استوار و علاقہ
مستحکم در خلوص و اخلاص لا محالہ بنگارش دیباچہ اشارہ فرمود تا حرفے چند از خامہ بنامہ بختیم
و ہر چند مسمی بہ نغمۂ طریقت است نام تاریخی نغمۂ صوفیہ برآوردم و اگرچہ خلاف طریق
ادب است کہ ایں خزف پارہ ہا برابر جواہر زواہر مقدم نشینند الا اگر دانشمندان
حقیقت شناس بہ قیاسے کہ ابتداے روز از شب است و آغاز بہار از
خزان معذور دارند و بامور تصور فرمایند چہ عجب و اگر بتامل نمایند مناسب انجابست
مرد آخر بیں مبارک بندہ ایست

خطبۂ دیوان جناب شاہ امیر اللہ شاہ صاحب ادام فیضہ

ایزد سخن آفریں کہ ہم آفریں او سزاوار اوست ہر گفتارے کہ ہست گفتار اوست
آرے غیر او موجود نیست و من و تو را در حقیقت وجود نیست اوست کہ ہر سخن از زبان
اوست و ہر زبان بالہام دل ترجمان اوست اوست کہ ہر پائے از و سیر اشد و ہر
فیصلے از و می نماید اوست کہ ہر کلامے از و میگوید و ہر فیضے از و میجوید لہ الحمد

ہستی اشیا کیست غیر تو موجود نیست — ذات و صفات ترا آئینہ جانہائے ما

جانا کیست کہ بلبل را بزمزمہ تو بتو سرمایۂ دلفریبی داد و طوطی را بہ صفیر آتشیں
شعلہ زبانہ سینہ ترنم در آواز نہاد کیست کہ قمری را بہ نشید قلندرانہ بیخودی بخشید
و فاختہ را بہ نعرۂ کوکو دیوانہ آفرید و ہر گاہ مرغان بے زبان را دلبست بتاثیر عشق

از ناله داری خالی بوده باشد بکلی تا نگ شعر بیدل یکرو و هر یک را اثر اند لیست مشابه
و در هر سوسه اثر نیست چه اگر خدا انسان کرد علمه البیان و رشان او است و فی
فی انفسکم افلا تبصرون نشان او است خاصه انسانی که حامل امانت او باشد
و خلق الانسان ضعیفا حقیقت او چگونه از درد دل بجوشد و چه کند که ناله و نخروشد
و قوتی که متحمل آن بار عظیم تواند شدن و نه زهره که ترک این آرزو تواند کردن -
پس فریادی که درین حالت بر کشد اضطراری است نه اختیاری و هر چه اضطراری است
نه بدان ارزد که باختیار سر زند آخر و ساخته و ناساخته فرقی است - و خود که خواهد گفت
که آمد و آورد یکی است و حقیقت جای گفت نیست دیده بینا باید که بشرف نگهی
وا نگرد و هر کلامی چنان که باشد فی نفسه پی برد تا بداند که هر چه از تکلف سرا
نیست خفا که سرمایه سود انیست هر چند از صنائع لفظ و معنی پر بود از لطف اسرار
تهی است چند انسخنی که بیرون از تاثیر و آگهی است و در اصل انچه از درد دل بر خیزد
و شعله عشق از جان بر انگیزد هر چند شیرین و استوار نه بود مقبول صورت آشنایان بی معنی
نشود هر آینه هر شعر از آن خوشتر است که ایشان پسندند و از سادگی دل بدان بندند
و علاوه آن ظاهر است که از اختراع غرضی و از ایجاد مقصودیست و این امر
بد انگونه که باید همین نشین هر موجود یست پس علت غائی شعر گفتن آنست که اگر
کیفیتی از وصل یا هجر یا جز آن در دل نهان است آنرا بجنباند و بپایه استلذاذ تا
که استیفای آن مخصوص با نسان است رساند و این را از فصاحت و بلاغت

هیچ ضرورت نیست که این هر دو طراز معنی بجز پیرایۂ صورت نیست بلے ع

حدیث عشق بیاید بہ او بیانی چہ پرانی

و چون مدار کار کلام درد آمیز قرار یافت صاحب دلے باید که از مقرای این غزلیات
سراپا نغز حظے وافر بردارد و گاہے بانقباض منقبض گردد و گاہے بتلافی افاضت بساط
پیدا زد و چنان مستغرق الحال شود که بجز معانی و مطالب که منشاء تصنیف است خیالے
باخود نسنجد و خطرۂ الفاظ بر دلش نرود تا بتحقیق توان شناختن که پایۂ سخن در چه غایت است
و درجۂ بلاغت مضمون در چه نهایت و در حقیقت شیخ طریقت پناه جناب شاه امیر الله
صفوی نژاد شیعه که خلف الرشید و سجاده نشین حضرت بابرکت قبلۂ دین و دنیا شاه
محمد حفیظ الله رحمة الله علیه بوده است بنحوے حق انشاء بتوشه بیانیه ضمائر خود
از دل بیرون داده است و درین پرده رسم تعلیم بهر پیران صادق نهاده است نه
بدان اندیشه که آفرین گوشیدش که سرمایۂ شیرین کلامیست و نه بدین خیال که لسانیه بیش
که علتش خامیست بلکه کنون ضمیر او و جمله مشائخ از سخنگوئی یا عرض حال است که
که خاصۂ کمال است یا توحید الٰهی یا معرفت رسالت پناهی آنکه مقصود عالم
تکوین و ایجاد است و وجودش سبب آل کون و فساد هر کمالے بوے منتهی و هر
باکمالے بذاتش ملتجی سلطان انبیا فرمان اولیا مخاطب لولاک لما خلقت الافلاک
اورنگ آرائے خلوت پاک رهنمائے صفا پیشوائے اتقیا جلش آئینه هر دل نام پاکش
حل هر مشکل سرے که خاک راهش نیست پامال باد و دلے که بیاد محبت او نیست

عافیتش محال باد جائے کہ درد آرزویش مجنون درنہ تپید جان نیست۔ و زبانے
کہ بذکرش انس نگرفت زبان نیست این سوختہ بہ وآن تپیدہ نے نے آن مردہ
بہ داین بہ پیدہ لراقمہ

جائے کہ ملک نہ رفت جالیش   معراج نہ آسمان زپایش
سرمایۂ درد نام پاکش   ہر دل کہ دل است دردناکش
خاموش زگفتگو ولایت   ذاتیست کہ نیستش نہایت

ابرست بار منّان درودے   وز جسم لپیوسے جان درودے

و چون حاصل گفتار فقرا نیست بجز تحسین کہ ستائش کنند زیباست و بہر ستائش
کہ تحسین کنند بجاست این ناچیز بے ادراک و تبیر محمد ولایت علی ابن منشی محمد
یحییٰ علی خان شد شاگشتہ آلست کہ دم از ثنا و صفت او نزند و لب سکوت حین
بیان وصف ہم از پے آن کہ گفتہ اند خاموشی از ثنائے تو حد ثنائے تست
و ہم ازان رو کہ نادان را بہ از خاموشی مصلحتے نیست و این چند سطر کہ نگارش یافت
بموجب ارشاد است ورنہ این ناخردمند کجا و آن مطالبہ بلند کجا (ع)

از گریۂ بلبل چہ خبر باد صبا را جز نالہ و آہے

و این بیت کہ نوشتہ می آید از ختم دیوان است و تاریخ قطعہ را بیان است سنہ

شکر ایزد ختم شد دیوان خوش   یک ہزار و دو صد و ہشتاد و شش

۱۲۸۶ ھ

دیباچهٔ مثنویات ۔ یارب ندانم که چیستی و حیرانم که کیستی نه چنانی که اگر نیرنگ پرواز[ل]
خلوت خانهٔ دماغ بر پا تها سے مخالفت کر یا فرد کائنات بخشیدهٔ و سر بستهٔ که سر آئینه
بہاره اسمی پرده کشاے تلون است بقدر ظهور کثرت و اختلاف پیشتها سے تو پرداز د
و ہزار نه حرفی از جریدهٔ وا نموده باشد یا قطرهٔ از قلزمے بیهوده تماسه سزاوار تو آید
و نه چنانی که اگر طلسم کشاے مخزن کلام بوساطت اصناف ادراک که گرامی ترین
انواع مکونات ارزانی داشته در سر دو شی که سر ساعتی بر نگی نو جلوه نماے تماشاست
یا اندازهٔ همچو صور طلسم از حقیقت تو حرفی نه زند و یکی از هزار گفته باشد یا گوهری از
کانی سفته ۔ کما هو فی حد ذاته کبریاے ترا شایه الا بقطع نظر از نارسائی دریافت و
باهمه بے اختیاری دریافت .... دریافت آن کر تواند که
با وجود ملاحظهٔ گوناگون آثار متنوعه قدرت اختیاری هر نفس استوار دست ناطقهٔ خود
تنها بود و تماشا چیزی که امکان گفتار بود هر لحظه بپرواز رنگا رنگ از دریچه بیت و نیا بید
ہمانا حیرت دیگر است و حیرت دیگر تا حیرت زبان با قیمت خاموشی محال و چون از یک
از ین در دل آمد گویائی را چه مجال فاما اگر چشم بصیرت باز کنی و بینا کمه باید با خود
اندیشه کنی این هر دو آئینه حقیقت نماے قدرت حق اند آن منزله صورت این مرتبه
معنی ۔ ہاں تا نمائی که این کلامے است یا ره و سخنی است لا یعنی بتحریف نگہی

ل؎ اگر نیرنگ پرواز خلوت خانهٔ دماغ مبتدا شرطیه نماے تو پرداز و خبر تماسه سزاوار تو آید جزا یا تی جمله
متعلقات و صفات ہوا ادار نیرنگ پرواز فعل و ترکیب فقرهٔ ثانی ہم چنیں ۱۲

دانکه که این سریست عارفانه و نکته‌ایست از هر ذره سرائی جداگانه پس اگر بتابش
پرواز نمایند نه از خود است بلکه خود او وست و اگر بسکوت درمانند نه باختیار خود است که
حقیقته در مقام تحیر چه جای گفتگو است دگر فتیم که قدمی چند درین بادیه رفتیم آخر
در سیاه تیره مغاک افتادن است و بی سروپا دل برهلاک نهادن و عافیت جان
دادن و ظاهر است که اگر انسان[1] مشتی خاک و استخوان که وجود او تاریک و منفذ
انفاس او باریک نه حیاتش را دوامی نه سمعش را قیامی آن در میان دو
عدم و این خود مضمون یک دم این نحو آبی قابل و آن نجیای در خلل از پیشانی
ضعیف و ناتوانی که هم از خانهٔ خود بنیاد برده است و به آب و هوای خود بش پرورده
هر چند زنده بوده است از ماهیتش غافل است و از سری که در او ودیعت کرده اند
نا عاقل نه دیده که جمال از نگرو دنده سی که بکند او پی برده نه بینی که پیشینه فرزانگان
خرد بنیاد که از هر حکمت در بسته کشاده اند و تعقل هر شئی را تا قوی نهاده - از هر حرف
و ترتیب ساخته و از هر لفظ چیزی پرداخته لیکن از آنچه استدراک آن شده در خور حوصلهٔ
بنی آدم است که فکرش هیچ و عمرش کم است متوسطی سخن رانده اند و فصل فصل
اشرحی فرموده اند که هر نادانی را باستعانت دانائی دلنشین تواند شد به آنگونه که
مکنون ظاهر و هر گونه باطن آن قوم بوده است هر چند درین قلزم دست و پائی زده اند

---

[1] اگر انسان مشتی خاک و استخوان بنیاد مشروط از سرجانی ضعیف و ناتوانی متعلق بنیاد
برخیز و خبر چه خیزد جزا باقی جمله اصطلاحات و متعلقات ۱۲

گوہر مقصود بکف نیفتاد و جز این کہ از قصر فنا جان بسلامت نبرند بجای دُر ثمین قطرۂ غلطانی

ہم دست نداد آه از حسرت وجود و دریغ از آبرو بہ خبر زد چہ خیزد مگر این قدر کہ جان

دادن و سر بر خاک نہادن و آنچہ از دوست بود سپردن و در تمنای او مردن۔ بیا از آنکہ

از خورشید فاذکرونی اذکرکم سرمایہ اندوختہ باشند و خود را پروانہ کردار بہ شمع فیہا مصباح

سوختہ سعدی علیہ الرحمۃ گوید

گر نشاید بہ دوست رہ بردن شرط عشق است در طلب مردن

و ہر کہ جمال جہان آرای جانش دید و از خود بیخود انہ پرد و از سر آن برخاست و نمود

حیرتش بر جاست پیداست کہ مقام او چہ باشد ہم از این روست کہ گفتہ اند ع

آنکس کہ ترا شناخت جان را چہ کند

المختصر چندانکہ داور گیتی آفرین کہ ہم یگانہ آفرین گفتن از زیباست کہ اگر او

در وحدت یگانہ است این در کثرت۔ و اگر او در عالم ہویت یکتاست این در جہان

حسن و شہادت جمیلے کہ تا شمع جمال جہان آرایش یکتا شد انا من نور اللہ

و کل شیء من نوری نیفروختند ارواح انبیا در انجمن معرفت پروانہ آسا سوختند

و جمیلے کہ تا آفتاب جمال حق از افق قدم بر ساحت حدوث تافت شبستان

عدم بہ ماہتاب وجود فروغ یافت ہر چہ می بینی چہ آسمان چہ زمین ہمہ برای

اوست و آنچہ می نگری چہ ملک چہ پری ہمہ از بہر او کہ ندورای اوست کسے کہ

بندۂ او نیست خواجگی از و برخاست و ہر کہ این نکتہ ندانست بیافی کہ از پیش

گرامی نسخہ ایست اُمّی کہ تا نام پاکش بر لوح محفوظ ننوشتند خاک آدم را بآبِ
کرامت نسرشتند و نبیّے کہ تا او را برسالت نفرستادند ندائے وما ارسلناک الّا
رحمۃ للعالمین در ندادند محبوبے کہ چشم سیاہش را بسرمۂ مازاغ البصر کرشمہ زا
ساختند و حبیبے کہ بزم ظہورش را از آشوب کان اللہ ولم یکن معہ شیٔ پرداختند
شاہدے کہ لعمرک انہم لفی سکرتہم یعمہون بر یگانگی او شاہد و مطلوبے کہ چون ذاتِ
احد بہر صفت واحد مروج قوانین الٰہی ماہرِ اسرارِ سپیدی و سیاہی مظہرِ آثار
فردانیت مطلع آفتاب وحدانیت برزخ حدوث و قدم واسطۂ وجود و عدم
مقصود تکوین و ایجاد ممدوح رب العباد صورت انک لعلی خلق عظیم معنی حریص
علیکم بالمؤمنین رؤف الرحیم مبدأ ازل و ابد مادات لا اقسم بہذا البلد افضلِ
کائنات اوّل ممکنات سرمایۂ بینش نور آفرینش مالک ملک ذوالجلال صاحب
حسن و جمال لراقمہ

گناہگار پناہ و سیاہکار پناہ — محمدؐ عربی نورِ عالم ایجاد
رقم زدن نتوان حرفے از محامد او — اگر سپہر شود صفحہ و بحار مداد
زہے پسر کہ پدر را بنام او بخشند — نداد و آدم خاکی چنیں پسر بزاد
درِ جحیم بہ بندد و اگر شفیع شود — گرہ ز کار کشاید اگر کند امداد
نثار روضۂ پاکش ز من ہزار سلام — و درود بجانب من صد نگاہ رحمت باد

ہاں اے ولایت ہرزہ سرائے بس کن بس کن ایں چہ سخن پردازی است

وکدام محمدت طرازے حاشا ثم حاشا تو از کجا و ایں حوصلہ از کجا آنرا کہ جاں آفریں
ثنا گوید و ہزاراں راز و نیاز رضاے او جوید ترا چہ پایہ کہ از ستایش او دم زنی خدا نیکہ
استعارۂ چند و تشبیہے چند فراہم کنی ہیہات ہیہات چہ با خود سنجیدہ کہ دریں منزل[۱]
(مبتدا اول)
سخت کہ در ہر قدم سرے باید تا پارۂ ازراہ کہ جز مرد آگاہ نرود و ہر کہ رفت بسلامت
(مبتدا ثانی)
باز نیاید و خود چگونہ تواند کہ ہزار سر فداے یک خار مغیلانش بہ و ہزار جاں سوختۂ
تپیدہ در ریگ بیابانش ہر خشک لبے کہ از بے آبی در سرابش بمرد و سلسبیل تشنہ
از کف جود ش و ہر ناکامے کہ بحسرت کامیابی جان سپرد و ہشت بہشت خاکیست
از فیض وجودش نے نے آنرا بہ سلسبیل پیوند نیست کہ تشنۂ وصال بود و ایں را با ہشت
بہشت سر سودا نیست کہ مشتاق آں جمال بریدہ آید و نخست ایں ست کہ
(خبر مبتدا ثانی)
در ہر قدم سرے وست دادن از محالات است الا بالفرض و التسلیم اگر دست دہد
تہی از عقل باید و پر از عشق کہ جز ہواے دوست خیالے در او نہ پیچیدہ و از نشیب
و فراز نہ پیچیدہ و جز اں دلے شاید از خود بریدہ صعوبت کشیدہ سراپا داغ فارغ
از اندیشۂ سراغ از آتش محبت سوختہ چوں اخگر سوزاں افروختہ حواس باختہ
ہمہ تن گداختہ خون جگر خوردہ با نالہ و آہ خو کردہ تا رخت ہمت خیمہ منزل کشاید
پا نہادۂ ہزار فرسنگ از اں مرحلہ دور افتادۂ مگر ندانی کہ سرے پر از سودا و دلے
(خبر مبتدا اول)

---

[۱] دریں منزل سخت مبتدائے اول تا پارۂ ازراہ مبتداے ثانی بریدہ آید خبر مبتداے ثانی
پا نہادۂ خبر مبتداے اول باقی جملہ با صفات و متعلقات ۱۲

خالی از ما سوا نیست از لعنت لاف زدن لاف خلاف زدن است و خود را بہ ہرزہ گزاف
زدن و چوں ماجرا این است کہ نہ آں چناں و نہ ایں چنیں یعنی چہ بلبستا

آہ آتشینست کو نالہ حزینست کو ‌ ‌ ‌ لاف عشق بازی تا چند عشق را نشانہا ستا

پس آں بہ کہ چوں فرزانہ نیستی ساکت شوی و چوں دیوانہ نیستی دریں وادی نہ روی
اینک او رد عا میزنم و بہ ملخص کلام آغاز میکنم بحمد اللہ کہ ایں ردیف مجموعہ ایست
متضمن بر مثنویات کہ لہذا از ترتیب متفرقات و غزلیات فراہم آوردہ شد و ہرچہ از
ہرزہ گفتار ہاے سامعہ خراش در پارہ ہاے قرطاس بہ غبارہی آلود یا الہام روحانی
سروش وجدانی بسر گرمی و جانفشانی دریں سفینہ جمع کردہ شد روزگارے بے خبر
از اسرار سپیدی و سیاہی بسر آمد و عمرے خونناب دل از دیدہ ریختہ شد تا آنکہ
نوبت بجنون جگر آمد لختے سر بہ بالیں آسایش نہادم و پارہ بہ بیتابی در کاوش
دل افتادم زمانے بترک آرامش چنانکہ دشوار بود پرداختم مدتے بزبان انفاس
گرامی کہ بجاں دادن ہم دست ندہد در ساختم کیچند از بیگانہ دوستاں کہ چوں
اوراق گل در بزم رنگ و بو شگفتہ روی بودند بیگانہ شدم و چندے با فرزانہ
یکدلاں کہ چوں صفیر بلبل در انجمن آہ و نالہ بلاغت عنادل میزدند یگانہ شدم نہ
پروائے کہ در روز چہ میشود و نہ سودائے کہ در شب چہ میشود و نہ خیالے کہ آخر ایں
سرمایہ خام خیالی و ایں بے صرفہ گفتار لا ابالی را انجام چیست و نہ اندیشہ
کہ نتیجہ ایں ہرزہ بیہیچ سراپا ہیچ کہ ہیچ در ہیچ است بجز زشتی ایام چیست نہ نظر

بر آنکه امروز را فردائیست و نه فکر آنکه هر عمل را اجرے و هر کرده را جزائے است
نه از هجوم تعلقات که هر فرد بشر را ازاں گریز نیست چه بخیر و چه بشر بلائے و نه از ازدحام
افکار که هر انسانے را ازاں گریز نیست چه باختیار و چه بجبر خیالے نه ناطقه آماده گفتن
جز ایں که همیں زمزمه سراید و نه سامعه را ماده شنیدن جز اینکه همان ترانه جان و تن
افزاید نه باصره مشتاق به تماشائے حسیناں چه جائے گلستان و سبزه و آب رواں
الا به سواد ایں بیاض و نه دل گرمجوش به هنگامهٔ مه جبیناں چه جائے شبستان و
باده و پیرِ مغاں الا همیں انبساط و انقباض لراقمه

نه از مهوشاں داغ دل در خطر	نه از گلرخاں خار غم در جگر
من و هیچ در پیچ راهِ خیال	نه ذکر فراق و نه فکرِ وصال
نه خاطر نه در خاطر اندیشهٔ	چو فرهاد کوه و سر و تیشهٔ
خراشیده جان معنی شناس	تراشیده کوه دل بے هراس
ولایت دلم گرچه شد لخت لخت	دلیرانه رفتم دریں راه سخت
هزار آفریں بر من و همتم	نه بر حق که او داد ایں قوتم
وگرنه که باشم من خام دست	که حرفے نه دانم نه ابجد درست

الحاصل گاہے در شب سیاه شمع روشن و کاغذ ساده و خامهٔ مشکیں و دمے آزاده
در کار بود و گاہے در روز سپید نامهٔ سیاه و خلوتے تنگ و دواتے در بغل
و جانے فارغ از صلح و جنگ و دل از دست ربوده نه از ماضی خبرے و نه از مستقبل

اثرے تا این رنگارنگ نگارخانهٔ الفاظ آبدار و دلفریب مرقع معانی تابدار بدانگونه که
عروس نو را بخال و خط آرا ینده و گلگونه برخسار و حنا در دست و پاے مالند و گردن
و گوش را بلولوے لالا حسن و بالا افزاینده یا مثل چمن که در آغاز بهار نسیم مشکبار
و ریاحین و انهار سرمایهٔ نظارت بخشند و بروانیے جویبار و گلهاے رنگین و سبزهٔ خوابیده
و ترانهٔ هزار رنگ و بو افزاینده چشم تماشا را گرمی نظاره شرارت بخشند یا مانند شب که
آسمان را بکواکب و شهاب ثاقب نورانی کنند و زمین را بشموع روشن و آبگینه و فانوس
منور گردانند و عاشق و معشوق را باهم آغوشی و کامرانی و صبا را بمشک بیزی و نکهت افشانی
دست دهند یا همچو روز که آفتاب عالمتاب نورے بچشم جهان بین افزاید و در هر کوئے
و برزن از جلوهٔ شاهدان بازاری هنگامه قیامت رو نماید و شب آبستن از دستانی
عشوهٔ خوبان فتنهٔ تازه و آشوب نو زاید نے نے بدان نمط که حروف را باندازهٔ ترکیب
پیرایهٔ کلمات و کلمات را بحلیهٔ تشبیهات و زیور استعارات تشریف فصاحت و خلعت
بلاغت پوشانند آرائش تازه و زیبائش بے اندازه یافت اینک تماشائیان
انجمن سخن را مژده و صدرنشینان بزم کلام را نوید که رعنا ناظورهٔ افسانه هاے پر فسون
در جلوه گریست و لعبتهٔ استعاره و غمزهٔ تشبیه و کرشمهٔ محاوره و انداز اصطلاح بهزار
شوخی و شرارت آمادهٔ دلبری فاما اول مجنون شدن در کار است تا جمال لیلے
چنانکه هست مشاهده افتد ورنه فی المثل اگر گل هست جاے گفت باقیست که با سرزنش
خار است

الراقم

اے ولایت چہ قصہ میخوانی ‏ ‏ تو کجا و کجا سخندانی

سخن ہیچ و لیوچ مے سنجی ‏ ‏ عیب خود ناشنیدہ می رنجی

نیک بنگر کہ بندہ را چہ مجال ‏ ‏ اختیار حق است نقص کمال

گفتۂ ہر چہ ریختند بدل ‏ ‏ زشت یا خوب سہل یا مشکل

تو بہ کن بعد ازیں ز طول کلام ‏ ‏ بر پیمبر درود باد و سلام

تقریظ حدیقۂ نعت سفلی اساس اندیشۂ علوی خرام[1] (مبتدا) کہ از نقطۂ خاک تا دائرۂ افلاک خطوط نامحدودہ و اشکال غیر معینہ مرکز ادراک اوست بتماشاے رعنا پردگی از حجلۂ حواس سر برزدہ و بتقاضاے حسنے کہ تلوث نگاہ بہ بینان نہ پسندیدہ باعجاز اشتلم از نہانخانۂ نطق بپردۂ گوش مشتاق در خوردہ پردہ در پردہ بجلوہ نگاہ دل با فسون افسانہ بیتاب در آمدہ از خود ربایاز حجاب الفاظ غیر متغیر بشوخی رو نمودہ با نرم نامردمی در نقاب معانی بیگانہ نہفتہ اعنی جمیلۂ صحیفۂ ہذا کہ از رنگ نعت و بوے حمد گل عنایت خط خطا بر جبین کشیدۂ حرکت اضطراری حیرت است نمیداند کہ ایں نورانی مجموعۂ جامع را قدسی نمیقۂ احدیت انگارد یا علوی رقیمۂ احدیت پندارد (خبر) شمع حرم حمد خواند یا قندیل کعبۂ نعت داند خرد بجلوہ گدانہ ناظرہ معرفت ایزدی گوید یا نظر بنظارہ سوز منظور محمدیت محمدی نامد حاشا ایں چہ معنی است و سخن لایعنی حمد و نعت را کہ چوں نقطہ و خط و دائرہ و مرکز یکے ست و شکل بدیہیات

---

[1] سفلی اساس اندیشہ علوی خرام کہ تشبیہ شیافتہ مبتدا موصوف بعد صفت خط خطا بر جبین کشیدہ حرکتاً اضطراری حیرت است ۱۲

محتاج قیاس نیست واحد نه چند داشتن و احد یگانگی داشتن لراقمه

نعت حمد است و حمد نعت همه | فرق نبود بمعنی و کلمه
نتوان خواند لفظ بے حرکات | عین ذات است هرچه هست صفات
احد اصل است و فرع او احمد | صفت احمد است وصف احد

اگر با معانی عین تحقیق که جوهر اولش به صفت بصیرت ستاید بینی دانی که وجود سخن را
دو مردمک بیناست و دیده ور داند که مخالفت دیدن از بینش نیاید همانا دوربینان
صاحب نظر جز عینیت از مشاهدهٔ حقیقت عینیه در نیافته اند و بیرون از دائرهٔ
منظوره نظر نشتافته پس این را دوران و آن را دوراین مدخل نیست و باطلاق تمامه
غیریت را محل نیست و چون تو احد بین ثابت است ماهیت شناس مدرکه و خیال
پیوند ادراک ماهی برد که بداهت نمی یابد تا به نهایت چه رسد و هرگاه[1] آسمان نورد
مبتداے اول
حاسهٔ توهم که بے استعانت حواس دیگر بنا دیده جادهٔ پرنشیب و فراز تعقل نظریات
مبتداے ثانی
که فهم نقطهٔ از دائره اش ناتوان جثهٔ انسانی را که اجزاے چار را خشیجش باندک صدمی
کلیة متلاشی شود و بر بست وجود ممکنش بفرق نقطهٔ از مرکز حرارت اعتدال که
رد الیش وابستهٔ عمل اوست بیک لطمه باد مخالف اختلاف طبیعت چون اوراق
خزان دیده از اصل تنسیق و نظم ترکیب برافتاده از هم پاشد بے تائید روحانی

---

[1] هرگاه آسمان نورد حاسه توهم مبتداے اول موصوف که بے استعانت حواس دیگر مبتداے ثانی
دلیرانه پیه‌ی سپرد خبر مبتداے ثانی یا تو نے جنیں رهته چناں نتواند که از پرده هستی نام برد تا بجای خلش
گزرد و خبر مبتداے اول بعده صله ۱۲

ملهم از دانش بعید بلکه از محالات است با همه بی دست و پائی و سراسیمگی و افتادگی که از لوازم
خاکی نهادان ضعیف طینت است برو شیء که برق خاطف در ظلمت سحاب منبش بپائی
کند و بطرفة العین که متوجه بحالت اصلی راجع نشده بازش بر پایه و بسرعت سریعه تمثال
عنکبوت که گاهی متبار نسیج آویزد و نفسی بالایش بر آید بجای همتی که قادر مطلقش ارزانی داشته
دلیرانه پی می سپرد و جز باندیشهٔ ناهمواری راه دور و دراز به پیش و پس از بیم تنهائی نمی گردد
خبر مبتدای ثانی
و اگر حیانا در تیره مغاک حیرتی در افتد تا لعبت نظر از آن سیه چال بر نیاید و با این همه
از سلوک این طریق باز نه ایستد که حوصله اش وسیع و باستدراک حقائق اشیا حریص تر است
با قوتی چنین و همتی چنان نتوانند که از بلیتش نام بر دیا بخیالش گذر و ناطقه را که سلامت
خبر مبتدای اول
تلفظ و صحت تکلمش معول و مسلم و تعلم و تعلیم رازداران سراپردهٔ خلوتش یعنی حافظه و ذهن است
چه مجال که به ایمایش حرفی تواند زدن و از ماهیت چیزی که خارج از قیاس اوست
سخن راندن هم ازینجاست که حق پرستان حقیقت اساس که بکنه معرفت الهی بقدر
قطرهٔ از قلزم یا ذره از ریگ بیابان نی نی هزارم حصهٔ آن بی واسطهٔ وهم و خیال محض
بوسیلهٔ عجز و اشتغال که مقبول ترین تحف حضرت الوهیت و محبوب ترین هدایای بارگاه
استغنا و صمدیت است وارسیده سررشتهٔ دانست و دید بدست آورده اند درین مقام
سکوت را بر نطق ترجیح داده گوی سبقت از متکلمان برده اند و به قعر پرخون بحر حیرت
فرو رفته گوهر حقیقت بکف آورده بر کنار سلامت بر آمده به بی نیازی تمام دست
همت بر کونین افشانده اند و سخنی ازین باب که سراپا تاب است نرانده نشنیدی

که گفته اند دُر سُفته ؏

خدا مداح مدح مصطفیٰ بس   محمدؐ حامد حمد خدا بس

پس با تیره درونان ماہیت ستر و سرّ نشناخته و فرق بہ و بہتر نادانسته را چه سرمایه
و آلوده زبانان آب کوثر و تسنیم و ما رهین ناشسته ما را چه پایه که به لفظ لغت تلفظا
کنیم تا چه رسد به تحسین مضامینش لب گشادن و در صدد آفرین طبع مضمون آفرین
افتادن خردمندان خرده شناس کما ینبغی دانند که دروغیست بزرگ برخود بستن و تهمتے
است لایعنی برخود نهادن و لنتر و عمداً از دعوی باطل بالهی نام بر آوردن و محض
بزرگی داد ستایش سخنے که فهم کوتاه اندیش یافتش قاصر آید و اگر راست پرسی بیداد
بر جان سخن شناسی است دادن لاجرم از طی این مرحله قدم ارادت پس کشیده
المو وسجے بقدر استعداد ناطقه به تعریف الفاظ فصیحه و توصیف معانی بلیغه در نطق
میزنده و زبان گویا را که از کمال نادانیم خاموشش صواب است با پاے لنگی
و تکیه سخن سنج سکینه نام[1] ایزد این بدیع مرقع مسمی به حدیقة اللغت که سواد الفاظش
را سیاهی خامه از ظلمات است و بیاض معانیش را سپیدی نامه از آب حیات است
و هر لغتش به لفظ چیده و معنی پیچیده بلفظ خریده و معنی جریده بلفظ و معنی فکر بکر
بلفظ گوهر آبدار و معنی جوهر تابدار بلفظ نادیده و معنی ناشنیده بلفظ خاموش و معنی
گویا نے نے باین نهان و بآن پیدا بلفظ رنگ و معنی بو بلفظ آئینه و معنی رو

---

[1] بنام ایزد این بدیع مرقع مبتدا موصوف بعده صفت شایسته آنست خبر ۱۲

بلفظ ناطورہ ثریا و بمعنی مستورۂ رعنا بلفظ توجیہ و بمعنی تشبیہ بلفظ ستارہ و بمعنی سیارہ
بلفظ ذرہ گوش و بمعنی در بہوش بلفظ یگانہ و بمعنی بیگانہ بلفظ حسرت خیز و بمعنی
حیرت انگیز بلفظ ہنگامہ آرا و بمعنی شوخ دلربا بلفظ افسانہ و بمعنی افسوں بلفظ
کم و بمعنی افزوں بلفظ زمزمہ و بمعنی باہمہ و بے ہمہ بلفظ عشق و بمعنی درد بلفظ
آہ و بمعنی دم سرد بلفظ نگار و بمعنی بہار بلفظ شرارہ و بمعنی از تفت دل استعارہ
بلفظ لالہ احمر و بمعنی داغ جگر بلفظ سویدا و بمعنی درد و سودا بلفظ جراحتے و بمعنی
ملاحتے بلفظ نالۂ موزوں و بمعنی عربدۂ جنوں بلفظ تقریرے و بمعنی تسخیرے
بلفظ ورے و بمعنی ذرے بلفظ دبستانے و بمعنی ہمہ آنے بلفظ سخنے و بمعنی دیوانے
بلفظ شیریں و بمعنی نمکیں بلفظ غلو و بمعنی علو بلفظ مبالغہ و بمعنی بالغہ بلفظ بہانہ
و بمعنی بہانہ بلفظ مرغوب و بمعنی محبوب بلفظ مطلب و بمعنی مطلب بلفظ مے
و بمعنی پیے بلفظ محل وجد و حال و بمعنی حلقش بے جد حال بلفظ نایاب و بمعنی
نایاب بلفظ جزو و بمعنی کل بلفظ غنچہ و بمعنی گل بلفظ مضمون برجستہ و بمعنی مکنون
برجستہ بلفظ متین و بمعنی مبین بلفظ آمد و بمعنی سر آمد بلفظ شگفتہ و بمعنی
خوش گفتہ بلفظ ناز و نیاز و بمعنی سوز و ساز بلفظ طلسم و بمعنی طلسم کشا بلفظ
نیرنگ و بمعنی نیرنگ نما بلفظ حجلہ و بمعنی عروس بلفظ نقش و بمعنی طاؤس
بلفظ قال و بمعنی جوہر مقال - بلفظ سمن و بمعنی چمن بلفظ از بلا بالا و بمعنی
اندیدہ خوں پالا بلفظ سحر حلال و بمعنی عین جلال بلفظ ہمہ حوش و بمعنی ہمہ توش

بلفظ صورتِ فصاحت و بمعنی معنی بلاغت بلفظ از آغاز تا انجام بلا جواب
و بمعنی سرمایۂ بیداری نہ افسانہ خواب بلفظ سرمۂ دیدہ بینش و بمعنی قرۃ باصرۂ
آفرینش بلفظ دل پذیر و بمعنی بے نظیر بلفظ تبخالہ و بمعنی آتش پرکالہ بلفظ شستہ
و بمعنی رُفتہ بلفظ بیدار و بمعنی خفتہ بلفظ سنجیدہ و بمعنی از بے فہم رنجیدہ بلفظ
پردہ دارِ کمال و بمعنی پردہ کشائے خیال بلفظ محبوب سیہ چردہ و بمعنی چون لیلیٰ
در پردہ بلفظ مستند دلستانی و بمعنی دلیل خونناب فشانی بلفظ روشن و روان چون
سیم و آب۔ و بمعنی از شوخی و شرارت چون سیماب بلفظ روزِ نورانی و بمعنی شبِ ظلمانی
بلفظ از ہجوم مطالب ذخیرہ و بمعنی دیدۂ وہم از سطوت اش خیرہ بلفظ پیکر آرمیدہ و
بمعنی غزال رمیدہ بلفظ مہبط انوار و بمعنی گنجینہ اسرار بلفظ خوشتر از خوبان و بمعنی
محبوب تر از محبوبان بلفظ پسندیدہ و بمعنی نور ہر دیدہ بلفظ ترکیب نظمش استوار و بمعنی
ترتیب صنایعش دشوار بلفظ محکم پیوند و بمعنی عام فہم و خاص پسند بلفظ متضمن معانی
کثیرہ و بمعنی وسیلۂ غفران کبیرہ بلفظ فرزانہ گداز و بمعنی دیوانہ نواز بہ لفظ طرۂ حور و بمعنی غرۂ نور بلفظ
طلیعۂ صبحِ سعادت و بمعنی ظلمتِ شام عبادت بہ لفظ چون آئینہ جلا یافتہ و بمعنی چون آفتاب
بر ساحتِ وجود تافتہ بہ لفظ ستودۂ ادانے و اعالی و بمعنی نتیجۂ فکرِ عالی بہ لفظ افصح کلام و بمعنی دافع
آلام بلفظ راحت دل و بمعنی ہم سہل و ہم مشکل بلفظ پرداز سخن آرائی و بمعنی طرازِ دانائی
بلفظ نقطۂ حکمت و بمعنی دائرۂ معرفت بلفظ ہادئ ہر غوی و بمعنی حاوی رموز
معنوی بلفظ منتخب و بمعنی درد طلب۔ بلفظ معدن زباندانی و بمعنی مخزن شیوا بیانی

بلفظ سلک مسلسل و بمعنی ریدیم المثالی شل بلفظ پیرایهٔ گفتار و بمعنی سرمایهٔ کردار بلفظ همه شوق و بمعنی
همه فهم و ذوق بلفظ آرایش بزم سخن و بمعنی نام بردار صنف نادر فن بلفظ متبوع شعرا و بمعنی مقبول علما
بلفظ پاک از عیب و بمعنی مظهر سر غیب بلفظ ایهام و بمعنی الهام بلفظ تکلم معجزات و بمعنی تفسیر آیات
بلفظ حسن اشارت و بمعنی همه بشارت بلفظ نعمت سید رسل و بمعنی مطلوب جزو کل بلفظ اعتصام
طاعت و بمعنی استظهار شفاعت بلفظ بر حق و بمعنی ایمان مطلق ست شایسته (خبر ۱۲) آن است
که ببوسند و بر سر نهند و در دل و دیده جا دهند و حق این است که مزاج دان سخن و
طبیعت شناس هر فن فلاطون وقت جالینوس زمانی حکیم سید محمد اسحق موهانی
المتخلص بحاذق که این گرامی نسخهٔ جاندار و ترکیب داره مقوی معجونی ساخته مزاج
ایمان را مفید دل و دماغ و شیخ الرئیس را که از متاخرین حکماست و تا بود بجز انهماک
تجصویا خلاط فاسده نپرداخت و ماورای حرارت و برودت هیچ نشناخت و جز
رطوبت و یبوست چیزی ندانست و سوای سودا و صفرا یادگاری نگذاشتن نتوانست
و از خامی علاوهٔ بلغم و خون مادهٔ سخیته نساخت سرمایهٔ دماغ اطریفلیست دیدهٔ باطن
را نافع و بونافعیست امراض درونی را دافع الحاصل هرچه گویندش می زیبد
و هرچه ستانیدش می سزد این هیچ نشناس[۱۵] کج مج زبان محمد ولایت علی بن منشی
محمد یحیی علیخان را که اگر خطی کشد نه زاید است و اگر نقطهٔ رقم کند چون صفر ندارد
که خارج از حساب است نفعی نه زاید خامهٔ از دست ناتوانی تحریرش چون بید می لرزد

---

۱۵ این هیچ نشناس فلان را مبتدا موصوف بیده صفت چه زهره خبر ۱۲

و نامه از سیه کاری عبارت بے معنیش به هیچ نمی ارزد هر چه میگوید آهن سرد است
که میکوبد و نقطه که بقرطاس می نگارد تخمے است که در زمین شوره می کارد. نه زبانے
که حرفے از هیچ چنانکه سزاوار است تواند زد و نه خردے که اگر سخنش رد کنند نامش
نبرد - و خود را به زبان نیندازد لراقمه

هرزه گوئے بجهل و نادانے — به سفه بے نظیر تا دانے
لاف او بر خلافِ گفتارش — عار گفتن شعار و اشعارش
گفتۀ او تمام بے معنے — سخنش جمله هیچ و لا یعنی
گفتگویش به بے اساسی ها — ننگ بزم سخن شناسی ها
قلمش چوب ناتراشیده — همه جانِ رقم خراشیده
الغرض گفتنش نمے زیبد — تا هم از قیل و قال نشکیبد

چه زهره و کدام دستا به چه نیرو و کدام پایه که سخنے به ثنا سے نا منتهائیش سنجد
و اگر بدان خبر غایت که شاید از دست و زبانش بر نیاید بے صرفه از خود نرنجد
الا جرم شمعِ بزم ایمان عبد الرحمن خان عمده ذریعه نجاتش پنداشته و مصنف را
گرامی داشته طبعش پرداخت و بحسن نیت رنگ انطباعش ریخته کالنقش
فی الحجر ساخت محققِ هر فن یگانۀ زمن مولوی حکیم محمد احسن که صاحب کتاب ارشدیه
تلامذۀ اوست و این هیچ مایه را بفحواے کل مومن اخوة و نیز بحکم هموطنی و
همسائگی دلے بخلوصش ملو ست بایماے نگارش تقریظ و تاریخ ختم تصنیف فرمو

بفرقدان برافراخت تا سطرے چند کہ نتیجۂ شطرے از اوقات است نگاشتہ آمد
و خار بندی بگرد ایں حدیقہ گذاشتہ آمد و ابیات مادہ این ست کہ از غیب بدل آمد
و از دل بزبان و از زبان بخامہ و از خامہ بنامہ **لراقمہ**

آنکہ نامش محمد اسحٰق است — در افاضت وحید آفاق است
متخلص بحاذق از حکمت — متحقق چو طوسی از فطرت
اوستادش یگانۂ ہر فن — متعارف بمولوی احسن
مبتدی را بہ فیض نیسانی — میکند انوری و خاقانی
رودکی را نہ بود ایں پایہ — عنصری ہم نداشت ایں مایہ
چوں ولایت شنید گفتۂ او — گوہر نظم دید سفتۂ او
گفت تاریخ ایں منقبۂ نعت — طرفہ نگینۂ حدیقۂ نعت

تقریظ رمز الشہادتین حمد بیحد بے نیاز مطلق را کہ بمقید و مطلق نیاز من بستہ
و ذات پاکش از تجرد و تقییدات بکمال تقدس لغایتے محتجب است کہ آرائے عالم آرائے
مخلوقات را یارائے ادراک رازش نیست ہر گیاہے باقرار توحیدش ہمہ تن انگشت
شہادت بر داشتہ و ہر برگے برگ سر سبزی خود از وے بہم رسانیدہ گلشن مصطفوی از
ہبوب نسیم فضلش بہ گلہائے شہادت رنگیں و چمن مرتضوی با ہتزاز صبائے عنایتش
بسر سبزی کرامت بہا ریں تا سبزۂ مطرہ از قطرات شبنم در غمی حسن اشکے پیدا کرد سر سبزی
مدامش بخشید و تا لالۂ حمرا بداغ خونگری حسین ہمہ تن خون گردید سرخروئی دوامش بخشید صلے

غنی ذاته من کلّ ذاتٍ   باستغنا بری عن صفاتٍ

فصلی علی سیدنا محمد وآله الطاهرین واصحابه الطاهرین ونشکر علی احسانه که درین هنگام برکت آغاز خیر انجام نسخهٔ متبرکهٔ رموز الشهادتین طبع گردید بمصنف حق تصنیف بصاحب مطبع بخشید ومنه التوفیق وهو الرفیق۔

دیباچه دیوان حمدے که خون دل از دیدهٔ قدسیان بچکاند وعارفان را تقطرات ناسور جگر بگریاند نه ثنائیے که ذره بر خاک تافت ونه به نهائیے که لعل و نها یافت۔ نه بدان شمار که ستاره بر آسمان بینی ونه بدان مقدار که انقلاب از هزار آن بینی نه با نماز سے که حرکت وسکون در اشیا ونه تقیاسے که دانه بحر بن و آسیا نه چنان که در بدر یا وجوهر در کان ونه چنیں که باران و سحاب در برگ در نخل و باران نه بدان نا به که نفوس والفاس وشه بدان پایه که دره ادراک حوایس آرسے بر تبۀ که معلوم اوست۔ وبه رتبۀ که از علوم او بیگانهٔ دل بدانش نواز زبان بسخن گرامی ساز را که از نهانخانهٔ[۱] نیستی بوجود صورعلمیه که عین حق است نه باطل و بحز تغیرات معلومه که متعلق بصفات اوست عدم کلی او محال و اگر بصورت ثانیت هم در علم اوست که یعنی بآفیست تیره کالبدم را بروال

---

[۱] حمدی که چنین وچنان است مبتدا بیگانهٔ دل بدانش نواز وزبان بسخن گرامی را خبر ۱۲

[۲] که از نهانخانهٔ نیستی موجود صورعلمیه تیره کالبدم را بروان روشن دل نازک و ناخم را الفکر چاود خیال اختصاص داد فقره اصل سهمین قدر است باقی صفت ومتعلقات ۱۲

روشن کہ ہر چہ ورای اوست ہم برای اوست و دل نازک ما غم را بفکر جادو
خیال کہ ہر چہ از و خیزد ہم بر او ریزد بہر ہنگامہ افزائی خود فریب انجمن شمع آرائی
اختصاص داد و انچہ از دست تعلّم بر نیاید و طبع ناز پرور روش بر نتابد از شور حسن و
سوز عشق کہ درد کلام افزاید و آنرا کہ زخمی بجگر باشد نمکی بر جراحت پاشد
ہمہ فراخور حوصلہ ارزانی داشت ہانا در فیض بر من کشاد و سرّ معنی در سر نہاد و
وانہ نیجاست کہ تا جان علوی بہ پیکر سفلی پیوند یافت و آفتاب ہوش بر ساحت
ہستی تافت ہوای آنم در سر افتاد لراقمہ

پردہ کشای حباب جنبش موج است و آب — عین حقیقت بود قطرۂ دریای ما

دیرین برحمت نا متناہی خواست کہ از دائرۂ والشعراء یتبعہم الغاوون
برآرد جمال محمدی صلوا علیہ و آلہ در آئینہ لولاک لما اظہرت الربوبیۃ بدیدۂ ما نقش نمود
کہ بشکر سرجوش تحیت و شکر سرخوشم دارد نہ اینکہ من و نعتی کہ دل پاکانرا انجول
درتپاند و خونابی کہ دل از ریشہ و روانی جگر بکف آوردہ قطرہ قطرہ بدیدۂ نمناک
رساند نہ آبی کہ محبت شورابۂ اشک مجنون آمیزد و نہ تابی کہ حسن آتش عشق
بجگر ریزد نہ فروغی کہ شمع بکاشانہ افروزد و نہ سوزی کہ جان پروانہ بسوزد
نہ رنگی کہ صبا غنچہ را بخون غلطیدن آموخت و نہ بکاوشی کہ گل از سرزنش
خار اندوخت نہ بجوششی کہ ناسور را بچکیدن و نہ بشوری کہ داغ را بخندیدن
نہ بحسرتی کہ جان را تمنا افزاید و نہ بحیرتی کہ دیدہ را تماشا رونماید بہ پیش شوقی

که احدیت را با واحدیت و بذوقے که ذات مطلق را بہویت و ہمہ ارمغان بارگاه
آں بے ہمتاے بزم دنی فتدلی وار یکه اداے خلوت فکان قاب قوسین
او ادنی که از مرکز کاف[1] تا دائرهٔ قاف تمام کرببشاہدۂ حقیقت صفاتیۂ ذاتیه صورت
جمال و معنی جلالش را آئینه ایست روشن و صاف می بیند ہر که بیناست الا تا ازدو بینی
بر عکس نه بینی و از نادانی قضیه منعکس ندانی که تنزل اول حجت قاطع است نور
بسیطش محیط است و بچندیں اشکال مختلفهٔ انسانی که ہر یک بجاے خود عالمیست
نورانی و کاملترازدر اصناف افرادجامعیت وفی نفسه بیکتائی صانع شاہدیست
بلا ثانی و بماهیت او دانا و در لقاے او فانی پرتو باہر انداخته و ازیں رو ست
که انیرد پاک باد پرداخته و از خزینهٔ عزت بگرانمایه تشریفے که ولقد کرمنا بنی آدم
گرامی ساخته و چوں کائنات بالوان متنوعات و انواع تلونات مرات حقائق
انوار اوست تجلاے که ما فوق او گفته آید کجا لیس سایه وحدت پایهٔ او ہم جلوهٔ
بے پردهٔ اوست و دریں مقام که دل از حیرت آئینه وار است و دیده را از محویت
مژده بر ہم زدن دشوار است نیایش را چه مجال و ستایش را چه مدخل ؎

غایت فضل رسول الله ناید در سخن ہر کمالے را که میدانی بدو نسبت بکن

اللہم صل وسلم علیه وعلیٰ آله الطاہرین و اصحابه الظاہرین و چوں خواست الٰہی
بدیں وسیله جمیله در سلک السنة ایم تلامیذا الوحیدن منسلکم ساخته اند لبتا

[1] از مرکز کاف تا دائرهٔ قاف مبتدا موصوف لبده صفت یا متعلقات پرتو باہر انداخته خبر ۱۲

که هنوز آموزش بکمال نرسیده بود شیفتگی بکلام در دلم انداخت الا بوجهی آنکه فراهم

همت بلند داده و طالع فگنده پست   داغم ز آسمان که زمین میکند مرا

سیزده ساله بودم که گردشی بر روزگار روی داد و از کجبازی نرد باز فلک شاه در ششدر
افتاد پدرم منشی محمد یحیی علیخان مدظله مهره در بساط ندید ناچار دست از تربیت کشیده
چند بدین منوال که اگر نیرا نوری اوست به پیش ادیبی در نشیند هر چه خواستمی مطالعه
نمودمی سپری شد ناگاه شوری از هر دیار برخاست و آشوبی از هر کنار هنگامه
برآراست تا اوقاتی که تحصیل اندوخته از صرف و نحو گذشته بجز عمر شد
که همه از یاد رفت و شاهی که مرد را از خاک بردارد و نگارت به یاد رفت چه از
آمار شد شاهی و نه از عمارت نشانی لامحاله از شهر دور افتادیم و روزی چند آوا
که مسکن آباسنت و شبی بصحبتی پدر که او را سه امهات است از حوادث پناهی
می بردم تا آنکه نیستی پیدا از بار شفقت و غباری که برخاسته فرو نشست هر چند
درین زمانه از آنجا لست که شام در جای و صبح در مقامی میگذشت نتیجه دست
بهم داد غم روزی دامان بهر روزی بحالت خود نمیگذاشت همدران هنگام که از سنین
هجری بهفتاد و هفت بر یکهزار و دو صد افزود یکی از آشنایان که چیزی میگفت
به غزل گفتنم اشارتی کرد و باصراری پیش آمد که عذرم پیش نرفت و مادهٔ فطری
خود بخود جوشیدن گرفت تا بسالی هفت هزار بیت کم و بیش از غزل و مثنوی فراهم
آوردم حیثی برایی بر آمد که نه دانند کم با آنکی سر آمد دل بربان و زبان بسخن آشنای

یافت وانچه از دل بزبان میرسید چون اشک از نظر افتاد تا همه را پاره کردم و دو پاره هنگامه تازه برانگیختم و چون پنج سال بدین و تیره گذشت از سرزه سرائی باز آمدم و پیوند گفتار بگسیختم اکنونکه سه سال بشمار افزون است و جزو هشتاد و پنج رهنمون کل اوراق پراگنده را بدو جزو مرتب ساختم و دل از خلش و جگر از کاوش بپرداختم و این نخستین مجموعه ایست از ترتیب سوئم مجموعه مشتمل بر متفرقات غزلیات و بعد ازین اراده چنان است که بجز قصیده در نعت یا مدحت اکابر نگویم و بچار سوی هرزگی نپویم ؎

سعدیا بسیار گفتن عمر ضایع کردن است وقت عذر آوردن است استغفر الله العظیم

و جز اینکه تا سال هشتاد یں پارهٔ از غزل و مثنوی بملاحظهٔ غالب مدظله فرستاده ام یک حرف درین فن شگرف یعنی نظم و نثر از کسی نیاموخته و در ہر ابہر ہر گوشے افتاده ام آرے ع

کس نیاید بجنگ افتاده

وانچه از قسم مثنوی یا قطعه بالتخصیص بضرورت نثر در نثر و دیباچه قلم نوشته ام درین مجموعه داخل نکرده ام و در مجموعهٔ مثنویات سوم نگاشته فرزانه سخنوران نیاب از بدرشناس و سخنور فرزانگان دانش اساس اگرچه لقبیا سے کرده کرده اند ازان

[1] این فقرات باردیگر افزوده شد د عبارت دیباچه در سال هشتاد و دو نوشته شده بود و غالب زنده بود ازین جهت مدظله بنام او نوشته شده ۱۲

اند. که بر شکّ آرد بلکه حقیقت وعلّم الانسان مالم یعلم بنشین گرداند
وهرگز انصاف مستقیم دارد تامل فرمایند پی برند که این مایه از کیست و این پایه
از کجا دارند این ننگ رفتگان و عار آیندگان را چه نیرو و کدام یارای و لا
آخر نه همانم که فرق در معنی هم دال کردن نتوانم - و معنی فرق یک سر مو ندانم وا دریغا
بی منت نوازش را نازم و بدین ناز بصد نیاز - سر بر آسمان افرازم که شعله بیان
چهره بشارت فروغ کرده تا از اعجاز حسن آب بر روی آتش آورده و جان بکرشمهٔ
نظر که سحر بیمار کردن سامری خاصهٔ ایمای اوست گداخته و خون از دیده
مشتاق که زهره آب نمودن نخستین اجرای اوست روان ساخته را فیض تعلیم از
سخن است و برشته درونان دل بر آتش بی دود عشق نهاده و بوی سودای
از کباب آید بیرون نداده و اشکی که از جانگدازی خودش فرو چکید بر حالت
فرو نه ریخته و تار آهی که جگر بسر رشته پیچیدگی بدست آورده بر او پیچیده از هم گسیخ
نمک از کلام پر شور من است برق را خنده و سحاب را بگریه در آوردن شم
نگه از دیده را بسوز ساز دادن غنچه را به تبسم و گل را بچاک گریبان آشنا ساختن
گلبن را سرکشی و بلبل را فغان آموختن خون را از رگ و پی و لیلی را از حی کشیدن
دیوانه را بخود و فرزانه را بمجنون راه نمودن گل را آب و خار را به پیرهن سنجانیدن
ناوک بجگر و نشتر به رگ دل زدن سینه بسنان و ناسور به الماس سفتن روا
حرم و عنان از دو ربا گفتن درد و بجان وو و بداغ نهان داشتن الغرض هنگا

به آراستن و بعربده برخاستن شیوهٔ این شاهدان بے پرده بجلوه درآمدهٔ مستانه
دوست که بصورت الفاظ کسوت معانی پوشیده با بیات مسمی شده اند کیست
که ازین بیباک ناظرگان خرد بعشوه فریب کامے بستانند و درروے بمشاطهٔ
فکر که این ستورگان بکر را گلگونه ونگار رہا آراسته و طرهٔ طرار را پیچ و تاب داده
چشم نامسلمان را کافرے آموخته و ابروے پرخم را مسجود معنی ساخته بربانند
تا سرش بنگرند دست بپیش برند   شعر و لابینا همه بیش حریفان برند
وهو المستعان و هو المعین -

تقریظ مثنویات

هاں اے ولایت هرزه بسیج یاده خیال برخیز و بخنته به نیایش درآ و نوید
لب پاس بیگانه وادر ربیه نهاں هنگامه بر انگیز که اندیشهٔ آسمان نورد وحشی صفت
آرزم آسو آرام یافت و خیال سبکسیر آتش زیر پا سروستا ز تناک بیزی
انصرف کل وادی پھیموٹ بر آسود - دور سودلے که از آتش دل برخاستے
دلبر پیچیدے و نفسے بصورت رشک گرم گرم از دیده گریه خود فرو چکیدے
چنانکه پنداری انگلیست که اگر بر خساره دویدے برافروختے و اگر بدامن ریختے
بسوختے و ساختے بشکل آه تیز تیز از دهن فورا آشنا برآمدے بسرعتے که گوئی
پیکانیست که اگر بر لب رسیدے تبخاله انداختے و اگر ضبط کردے جگر دوختے

زمانے فروشست وداغ جگرکہ از ورازنفسی عربدہ حسن وشعبدہ عشق
چون ثمر از حرارت آفتاب تر وتازہ می شد گاہ بودے کہ بوے خون دادے
نے نے ناسور درا وافتادے وگاہ بودے کہ رنگ خون نمودے وزردی
چہرہ برفزودے روبہ بہی نہاد نالۂ کہ شور ازجا نہا برانگیختن ونمک برزخم
خستہ دلان ریختن تسکین گرفت وفریادے کہ دل پرخاش جویان بے پروا
را بدرد آوردے وجگر سنگین دلان سخت آنہ مارا خون کردے بہ تسلی
آمد اضطرابے کہ سرمایۂ تپش دل بود انحطاط پذیرفت واضطرارے کہ
حواس خمسہ را بخود نگذاشتے در نبض نماند نہ خلشے است کہ خار در پیرہنم ریختے
نہ کاوشے کہ شورابۂ سرشک را بخون آمیختے نہ از انچہ کہ جز بر صفحۂ واہمہ ثبت
نیافت اثرے ونہ از ہرچہ کہ جز فکر صا ئبش استوار نداشت خبرے نہ از گیسوئے
پرشکن بر پائے خیال دامے ونہ از تیرہ بختی سودا یش ہر صبح تیرا از شامے
نہ حالتے کہ اگر مخاطب باشم از اثر محویت بپاسخ نگرایم ونہ شامتے کہ با ہم
دنفعال از ان حال از تخیل باز نیایم نہ از خیال رخسارے بخون دل خفتہ
ونہ از نوک مژہ ناوکے بہ جگر فرورفتہ نہ از تبسم نوشین زخم جگر بشکر خند
ونہ از چشم جادو دل مجمر وسیہ بدا سپند نہ از ادائے قامت ہر ساعت
سامان قیامت ونہ از بیبا کی ملامت ہر دم فارغ از سلامت نہ از

کرشمهٔ عشوهٔ خوبان اندیشه ور سر و نه از غمزهٔ فتنه جویان ریشه در جگر نه در طاق ابروے سر به جیب سجود فرو برده و نه از خنجر نگاہے بے زخم تیز مرده نه از طول امل مشتاق وصال - و نه از کوتاہی بخت مبتلاے ملال نه از پیچ و تاب فکرت اسیر بلا و نه از غیرت عشق و در رشک حریفانِ خلا و ملا نه از فکر بندش مضامین غنوده مانند سر ببالین نهاده و نه از جستجوئے فصاحت الفاظ و بلاغت معانی در آب و آتش افتاده نه از استعاره سرگردان وادی یاس و نه از تشبیه پراگنده وہم و قیاس نه از تفریق در فرق خوب و زشت و نه از مراعات در رعایت حرم و کنشت نه از قافیه و ردیف مطلبے و نه از افسانه و حکایت مقصودے نه از ضرب و ابتدا نشانے و نه از صدر و عروض وجودے نه از مبالغه محو خوبی ترکیب و نه از اغراق مستغرق نظم و ترتیب نه تمنائے که کاش این لآلی منظوم یعنی مثنویات متفرقه به سلک انتظام منسلک شدے و نه آرزوے که اگر بیتے نغز و دلچسپ گفتمے در کاوش بودمے که بسخن شناسی رسیدمے و این زمزمه سر دادمے و داد جگر کاوی یافتمے لراقمه

در دلِ من تمانده پرواے — بسر اندر نمانده سودائے
گرچه این دفتر پریشان است — مرہم زخم سینه ریشان است
ہرچه از مثنوی رقم کردم — ہمه یکجا فراہم آوردم

همه زِ مثنوی ست گفته من　　نه دُرِ شاهوار سفته من

جمع کردم بخوبی و آذین　　بنگر این نگارخانهٔ چین

روز کے نہار هر ده رفت ز دست　　تا نوشتم ولایت انچه که هست

همانا نخستین مثنوی که ذکر جمیل است　داستان جنون انگیز است　افسانهٔ فسون آمیز است
هر حرفش به جراحت دل نگار آمیز است　هر سطرش چون طرف پرپیچ دل آویز است　هر دائره از شرر خیزی کرهٔ نار
دوّمین مثنوی که جلوهٔ حسن است　خارج از اندازهٔ کم و بیش است　نه حال بیگانه نه حالت خویش است
مرهم زخم دلهای ریش است　کیفیت عشق ستم کیش است　راز نهان نهان است
چون صورت از آئینه آشکار　و سومین مثنوی که شعلهٔ محبت است　حکایت پرسوز و ساز است
الحق همه جا نگداز است　منور از حقیقت و مجاز است　منور راز و نیاز است
از آغاز تا انجام شرربار　و چهارمین مثنوی که جذب عشق است　نشان خلت و اخلاص است
سرگذشت عام نیست روداد خاص است　قاتل درمیان نه مقتول بے قصاص است
آری سرمایهٔ خونگری اخص الخواص است　جان در حیرت است و دل آئینه دار
و پنجمین مثنوی که خیبر است　از افسانه سرائی جدا است　ذکر شجاعت شیر خدا است
آنکه نامش علی و کنیتش بوتراب و خطابش مرتضی است و برادر و داماد مصطفی است
صاحب بدر و حنین است و مالک ذوالفقار و ششمین مثنوی که اعجاز محمدیه معجزهٔ
خیر البشر است از ابتدا تا انتها پر اثر است مصداق مسیح بے پدر است جله سرچه است
طفیل آن سرور است درود بر او و آل او و اصحاب کبار و هفتمین مثنوی که ماه

شب افروز است روایت اولش بے خطا است واز روضۃ الاحباب کم و کاست
در روایت ثانیش از در مجالس کہ مشکوک علما ست و مشتبہ در راست و نادر است
الحاصل مشتمل بہ نعت سید ابرار۔ و ششمش مثنوی کہ حسرت دل است و شمع حرم
ایمان است و سرمایہ سرور دل و جان است۔ حرز جان کافر و مسلمان است
و ہر مرض را علاج و ہر درد را درمان است جوش درون است و بہ پردہ گفتار
ہفتمش مثنوی کہ رمز الشہادتین است ترجمہ سر الشہادتین عربیت و در مناقب
سبطین نبیؐ است حقیقت بے آبی و تشنہ لبی است و تذکرہ حق شناسی و
حق طلبی است صلوٰۃ اللہ علے النبی و آلہ الاطہار۔

القصہ عمرے در تجسس حسن معانی کہ در پردہ الفاظ مستتر است جاں کاستم
تا ہنگامہ ایں نیرنگ خیال و طلسم فکر بہ پرداز نو برآراستم چنانکہ جناب والد
مرحوم منشی محمد یحییٰ علی خاں مدظلہ فرماید ؎

چہ بلائیست حسن در پردہ پردہ در پردہ برد جان مرا

اینکہ اگر سخنوران معنی شناس بہ پیرایہ آشنائے نظر بینند بہ پردۂ سخن پردہ دری
نکشایند۔ و باندازے کہ خود بہ تفحص فصاحت و بلاغت جاں می کنند بہ جا نگہی
نظر فرمائید۔ چشم انصاف بغور و تعمق باز نمائید چہ عجب کہ اگر بالفرض ہمہ عیب
است جز ہنر نہ بینند۔ و از پردہ پوشی کہ مقتضائے تخلقوا باخلاق اللہ بودہ است اغماز نکنند
و بدانگونہ کہ تنگ ظرفان کوتاہ حوصلہ خود پسندی دم نزنند و جز بہ خطا نظر

بر صواب نیفگنند از دردلشکنی در نبایند و بقدرے کہ بندہ مجبور و مختار است
از خوب و زشت معذور و معاف تصور فرمایند لراقمہ

بندہ را بندگی ضرور بود ‎ ‎ لاجرم مورد قصور بود
ہر چہ عیب و صواب تقدیر ہست ‎ ‎ خارج از اختیار و تدبیر است
اے ولایت درود بر احمد ‎ ‎ از ازل تا بحشر و تا باید

تقریظ رسالہ جناب مخدومی حکیم خلیل اللہ شاہ لکھنوی کشمیری

اے ولایت[1] حیرتے کہ مراست ندانم کہ از کیست و چہ است نفسے از خود
می روم کہ ہر چہ در اجرام علویست یا اجسام سفلی حقیقی است کہ بصورت و معنی کیست
و خود اطلاق موجود بہ یک وجہ نیست ؎

وجودے مطلق از قید مظاہر ‎ ‎ بنور خویش ہم بر خویش ظاہر
و ساعتے متحیر میشوم کہ این ہمہ اوضاع مخالف و اشکال مختلف و صفات متبا
واسمائے متنافرا کجا است ہمانا جز تعینات و قیود نیست ؎

چو سلطان وحدت علم بر کشید ‎ ‎ جہاں سر بجیب عدم درکشید
اللہ اللہ یکے در فکر وجود افتادہ است و یکے در ذکر شہود و در حقیقت جائے کہ

---

[1] این نثر را حضرت مرشد برحق قدس اللہ سرہ آنقدر پسندیدہ بود کہ بدفعات شتیدہ و ہرکہ در
ہنگام تصنیفی پیدا آمد اورا نیز بآن فقیر بذریعہ خود شنوانیدہ۔

غیر نیست این هر دو را هم بود ؎

غیرتش غیر در جهان نگذاشت لاجرم عین جمله اشیا شد

یکی از تشبیه حرف میزند و یکی از تنزیه سخن می راند و چون حقیقت ظاهر شود کیست که در خود واند ؎

نسبت تنزیه و تشبیهش نمودن ناسزاست کے سزد این قیدها در ذات بحت یار ما

غافلان گویند که ما فانی و او باقیست و عاقلان دانند که انما خلقتم للابد حدیث ما

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق ثبت است بر جریدهٔ عالم دوام ما

هر چه می بینی فی نفسه بوحدت ذات شاهد است که نظیر ندارد و هر اختلافے که درمیان است فی الحقیقت بر کثرت صفات گواه است که صاحب نظر نیدارد ؎

فرستادیم آدم را به گیتی جمال خویش در صحرا نهادیم

اگر بچشم حقیقت بنگری امکان از بحر وجوب قطره ایست و در حدوث و قدم جز موج و دریا فرق نیست ؎

ز دریا موج گوناگون بر آمد ز بیچونی برنگ چون بر آمد

در یتیمے که آبروے آن دریافت خواجهٔ کائنات محمد مصطفٰی است ؎

اول امواج دریاے شهود گوهر یکدانهٔ بحر وجود

علما گویند که نورے از نور احدیت جدا شد و صورت محمد گرفت حاشا کہ سر که تجزی پذیر و خدا شد آرے ؎

محمد بصورت عرب آمده — بمعنی نگر عین رب آمده

اوست که خود اول است و خود آخر — اوست که خود باطن است و خود ظاهر لهذا قسم

غیر او نیست اول و آخر — عین اوست باطن و ظاهر

فصلی الله علیه مرة بعد مرة وسلم بعدد کل ذرة ـ

درود ملک بر روان تو باد — بر اصحاب و بر پیروان تو باد

ہاں اے عزیز من حقیقت ناآشنا ے دیوانہ کجا و این نشید مستانه و گفتار دلپذیر کجاست ـ

صلاح کار کجا و من خراب کجا — ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا

روح و روانم فدای او که این سر در سرم نهاد و دل و جانم خاکپای او که مرا از حقیقت من خبر داد ـ

غلام عشقم و لطف و کرم بهای من است — کسیکه بنده بخواند مرا خدای من است

صورت او که مظهر جمال و جلال است آئینه معنی است الا از بهر آن که فارغ از قیل و قال لایعنی است ـ

بصورت تو بتی کمتر آفرید خدا — ترا کشیده و دست از قلم کشید خدا

دائره انوار الٰهی مرکز اسرار نامتناهی قبلهٔ حقیقت کعبهٔ طریقت محرم حریم راز ـ سلطان بے نیاز فارغ از هوا و هوس مرشد عیسی نفس الفانی فی الرسول الباقی بکمال الوصول المخزن برموز المخفی الخزینة باسرار المثبت والمنهی الجلیل بجلاله الجمیل بجماله المرشد بارشاده الارشد برشاده الهادی بهدایته المنتهی

بنہایۃ الکامل بکمالہ المستغرق بجالہ المتفکر بصفاتہ المتحیر فی ذاتہ لراقمہ

نور مطلق گر بود خادم صفی ست مظہر حق گر بود خادم صفی است

در جلال اوست شان اولیا در جمال اوست آن اولیا

چشم خود بیں را خدا بیں میکند ہر کجا خاریست نسریں میکند

از نگاہش ذرہ گردد آفتاب شیخ مست و مفتی و ملا خراب

احمد است و مصطفائی میکند با فنافی اللہ خدائی میکند

ختم باللہ کایں سخن از اغراق نیست آفتابے ہست از آفاق نیست

گر تو خواہی دیدن آں آفتاب از جمال شاہ خادم رو متاب

سرمۂ اخلاص اندر دیدہ کش تا ببینی روشن و تاباں و کش

در تو منکر میشوی آنہم بجاست دیدۂ خفاش خود بینا کجاست

در حق کوراں نباشد ایں سخن شے ولایت بہر من یا مثل من

ادام اللہ فیوضہ علینا و علی جمیع المریدین اما بعد میگوید خاک راہ محمد ولایت علی المخاطب بعزیز اللہ بن منشی محمد یحیی علیخان کہ ایں رسالہ ایست نادر و مختصر کہ واقف نکات مریدی و پیری حکیم خلیل اللہ شاہ لکھنوی کشمیری بزبان لطیف و بیان فصیح مرتب کردہ کہ تمسک مریدان سلسلہ عالیہ صوفیہ صفویہ باشد نہ از رو غرضی و نہ از قبول کسی و خود میباشد را چہ محل و مناظرہ را چہ محل کہ اگر کسی بہ رد پیش آید غیر نیست و اگر قبول کند چیز خیر نیست ۔۔

گر قبولم کنی و گر مردود — نتوانم زدن دم ایراد
داروکردن
وبنه الحق والباطل وله الحمد فی الاولیٰ والآخرہ۔

تقریظ دیوان ورتسمیط ولزوم سجعین وغیرہ

تعالی اللہ ایں دیوانے است یا از علم معانی بیانے جسم سخن را جانی است یا از حلاوت آب حیوانے نے نے سر نقطہ اش دہانے و ہر خط زبانے گلگونہ روے تبان است یا پیرایۂ حسن بیان کرشمۂ سیم تنان است یا راحت دلہاے تپاں نے نے خستہ را درمانے و کشتہ را جانے جوہر مضمون است یا گوہر مکنون سرور جان محزون است یا مخزن یواقیت مخزون نے نے آنرا مکانے و ایں را کانے طلسم خیال است یا چہرۂ نظم را خال مجموعۂ جدید حال است یا جامعۂ نہرل محال۔ نے نے محبت را نشانے و عشق را نشانے ہنگامۂ فتنہ جویاں است یا دل گرمی شعلہ خویاں افسانۂ خستہ دلان است یا جانِ افسوں و دلِ آن نے نے زخم را نمکدانے و شور قیامت را سامانے سوز دروں است یا شور جنوں دریاے خون است یا تلاطم جیحوں۔ نے نے سینہ را سنانے و دل را پیکانے یوسف با کاروان است یا جرس رہروان۔ پیکر معنی را روان است یا صورت عمر روان نے نے خال صنم ہر داستانے و فریب ہر دلستانے۔ غمزہ را رونہ باشد رستہ یا دلبر مائل با آزار شرح حالت ترا نیست

یا جلوۂ حسنِ دل آزار نے نے شورِ جہانے و ہمہ نالہ و فغانے کلام رنگین ست
یا خاتم سخن را سجع نگین۔ خفتہ را شمع بالین است یا بیدار را نور یقین نے
نے دماغ را ریحانے و دیدہ را گلستانے۔ عربدہ جوے سراپا ناز است یا شیفتۂ
خوے ہمہ طناز بزم آرائے سوز و گداز است یا پردہ کشاے راز و نیاز نے
نے ہمہ سوز نہانی و ہمہ حسرت و حرمانے تماشاے دیدن است یا نوید شنیدن
خزانِ بر خود پیچیدن است یا بہار گل چیدن نے نے گداز نہانے و شمع
شبستانے شمع بر خود پروانہ است یا وارستہ کہ بستیش پروانہ فروغ
ہر کاشانہ است یا جدو نہرے کہ محل حاشا نہ نے نے گفتن را جہانے و شنیدن
را سلسلہ جنبانے چمن بے بہار است یا گردش لیل و نہار۔ گلبن بے خار است
یا تازگی ہر مرغزار نے نے بے برگ خزانے و شگفتن را خیابانے آئینہ
بے زنگ است یا از سپہر بہار معنی عین زنگ سعی بود و لیست رنگ است
یا فریبندۂ دل بے درنگ۔ نے نے ہر لحظہ لشتابانے و ہر دم آنے زبان
سخن را آسمانیست یا زمینے کہ اورا آسمانیست از تشبیہ جہانیست یا از
استعارہ جہانے نے نے آب روانے و آتش سوزانے جوہر تیغ نگاہ تیز است
یا معرکہ خشم و ستیز نیرنگی عشق فتنہ خیز ست یا نمونۂ کجبار دہر نے نے
ساحری را قرآنے۔ و ساحری را ایمانے مرقع معانیست یا مجموعۂ سخندانی
دفتر اسرار نہانی است یا ترجمۂ زبانِ بے زبانی نے نے ہمہ بہار ستانے

وطرفہ نگارستانے شاہد دلفروزیست یا مونس شب و انیس روز رفیق جان
غم اندوزیست یا ہر مصرعش ناوک جگر دوزے نے نے برق تپانے و ابر بارانے
دانا را ہوش افزاست یا خرد را دیوانہ نما دیدہ را حیرت زاست یا دل را حسرت آما
نے نے ہمہ فیضانے و مایہ سرور ہر ہر بانے تحیر سخن پروران است یا آئینہ
فکر دیدہ وراں دلبند فسونگران است یا کتابہ پیشطاق دلبران نے نے
پیشکش ہر مہمانے و دست پخت میزبانے دودے از داغ جگر است یا
طوفانے از دیدۂ تر سواد بینش ہر صاحب نظر است یا محبوب پری منظر
نے نے پیچ و تاب رسنبلستانے و طول امل را بیابانے سرمایہ آشفتہ سریست
یا آئینہ وار بے خبری صورت معنی پروریست یا گنجینۂ سخنوری نے نے گوہر
نایاب را عمانے و با تاب لعل رمانے دولت بے زوال است یا جواب ہر سوال
دلیل عین کمال است یا مبدا آخر در آمال نے نے سود بے زیانے و ناموری
را برہانے ۔ نوش بے نیش است یا حلاوت از عسل بیش ناطورۂ بیگانہ در
خویش است یا عقل جنوں در پیش نے نے خود نمائی را نشانے و خود فروشی
را دوکانے سودائے روز افزونست یا دیوانہ را بجز در مضموں حقیقت دلہاے
پر خون ست یا انجام کار آغاز جنوں نے نے مستعد را امتحانے و مستفید را
احسانے حدیقۂ حسن عمل است یا نتیجۂ فکر بے خلل حل مالا ینحل است
یا مشکل غیر منحل نے نے دیر مغانے و عشق را کفرستانے نمونۂ جہان چنین است

یا نقشۂ زبان و زبین رشک نگارخانۂ چین است یا سراپاے لعبتان حسین نے نے
کیفیت وجدانے و شرار باطن را دخانے سرمۂ چشم بینائیست یا لب لباب حکمت
و دانائی حاصل حوصلہ آزمائیست یا ماحصل خود آرائی نے نے چیستانے پر از
لالہ و ارغوانے تجلاے کلام را ایمنے است یا از لالہ و نسترین خرمنے طراز دانش
ہر فنے است یا جواہر اندیشہ را معدنے نے نے لفظ و معنی را قرانے و سعادت را
معانے مغز ہر گفتگوست یا سراغ ہر جست و جو زمزمہ کو بکوست یا ترانہ نقر و نکو
نے نے از سواد شبستانے و از بیاض چراغانے آرایش ہر انجمن است یا گل
تازۂ ہر چمن سلسلۂ ضبط ہر سخن است یا واسطۂ ربط جان و تن نے نے یا شعلہ
ہر بانے و یا نور نظر ہمعنانے طرۂ پیچ و پیچ مضامین است یا سواد دیدۂ حورعین
کلام شیریں است یا شور عشق نمکیں نے نے بضاعت ضعیف البیانے سراپا وفی
عنوان ہر نامہ ایست یا رشحۂ از نے خامہ فروغ ہر صحیفہ ایست یا لطف ہر حکیم
نے نے تمسک ہر بذلہ خوانے و ظرافت ہر جوانے مطلع اشعۂ ساطع است یا
پر از ابیات لامع جوش افزاے ہر سامع است یا ذکاوت را حجت قاطع
نے نے ہم بوستانے و ہم عندلیب خوش الحانے قافیہ را حجیب و سائل است
یا عروض را فتاواے مسائل خلاصۂ سائل است اعتصام ہر گونہ وسائل۔
نے نے یوسف بلاغت را کنعانے و مصر و ندانے قبلۂ شاعران است یا کعبۂ
عاشقان مقصود عارفان است یا مطلوب ہر دل و جان نے نے پرواز کاروانے

والفاظ را کاروانی نسخهٔ شفاست یا تفسیر صحف صفا تصویر جور و جفاست
یا مرآة مهر و وفا نی نی کشتویهٔ نظم را سلطانی و مملکت ذهن را خاقانی. تقریر چه آهنگ
است یا ترنم سرچنگ منصوبهٔ بازی فرنگ است یا بهر علم را فرهنگ نی نی هم
عرفانی و فطرت را ایوانی جلیس جلوت است یا محرم حریم خلوت کحل الجواهر
بصارت است یا نور جبین نضارت نی نی جمعیت خاطر هر پریشانی و گفتار
از خود پشیمانی جانفزای بیدلان است یا راه نمای کاملان پرده دری
حاصلانست یا پرده دار قابلان نی نی عیب را هرگانی و هر هنر پیارانی
نور دلهای تاریک است یا جادهٔ اسرار باریک رنگ و بوی دور و نزدیک است
یا حسن و عشق را شریک نی نی هر ادیب را دبستانی و هر بلبل را بستانی مطبوع
جوان و پیر است یا مقبول صغیر و کبیر مرغوب هر دبیر است یا منظور هر بی نظیر
نی نی دافع غلیانی و باعث اطمینانی دمساز کم مایگان است یا همراز بلند پایگان
گنج شایگان است یا خزانهٔ رایگان نی نی نعرهٔ جانستانی و تیر بی امانی
موافق حکمت یمانیست یا لطیفهٔ ارنی و لن ترانی مطابق احوال روحانیست
یا چه رحمت یزدانی نی نی دشمنان را سیف برانی و دوستان را نور ها نی
مرهم زخم دردمندان است یا داغ جگر خودپسندان لاله زار خندان است یا
مجمر سینه را سپندان نی نی جهان دیوانی و با حباب ارمغانی لراقمه

هرچه از خوبی کلام تو گفت — بی تکلف درادست یا خود از وست

کام جاں را حلاوت معنی است | ہر کہ گوید خلاف لا یعنی است

روش او ز ہر طریق جدا | حسبہ امر سیاستم خدا

صفحہ صفحہ گلے و یاسمنے | ہر ورق از شگفتگی چمنے

ہر چہ گفتم ہنر بود یا عیب | ہمہ در دل فگندہ محرم غیب

اے ولایت کمال من چہ بود | فیض او ہست ہر سخن کہ بود

آرے اگر ہمہ زشت است خوبی آموز نگار است و اگر ہمہ خوب است زشتی حاسدان
بے کار بالجملہ اگر چہ کم است بسیار و یادگار من تن خفتہ و جان بیدار و مقام ستائش
پروردگار ہمانا اگرچہ از ناکامی ہمہ تن یاسم الا مورد رحمت بے قیاسم ہماں بہ
کہ قدر نعمت شناسم بے بخشندۂ بے منت را سپاسم کہ ہمہ از کرامت اوست
چہ گفتار و چہ کردار آخر نہ ہمانم کہ بہ پیکر صورت مانم از ہستی حرف نزدن چہ دانم
و از لفظ سخن راندن کے توانم کہ وجودم بے کار است و کارم بدست مختار
جان آفرین کہ جانم بخشید بلکہ از سخنوری جہانم بخشید آفرین برا کہ زبانم بخشید
و تمیز سود و زیانم بخشید ورنہ خود مرا چہ اختیار اکنون بباطن بیدارم اگر بظاہر
خفتم و بمعنی نمودارم اگر بصورت نہفتم و ایں ہمہ گوہر آبدار کہ سفتم بطفیل
وجودیست کہ از عدم برآورد تا گفتم پس درود بر سید ابرار ے

صلوا علیہ بکرۃ و عشیہ | الف الصلوٰۃ مع السلام و زیدا

اے ولایت ایں چہ پرداز انشا ست کہ ہر فقرہ از ربط مبرا است در لفظ

از یکدگر جدا است و در معنی از مناسبت معرا است و از آغاز تا انجام بیک هنجار گفتار مجذوبانه است یا تیر لامت را نشانه تقریر مستانه است یا تحریر عشقیانه یا از هر طرز علیحده و بر کنار گاہے به بیوفش ستوده و گاہے بکفرستان گاہے برق تپانش واستوده و گاہے گنج شایگان و جائے گفته که گروش لیل و نهار آخر اینچه هرزه سرائیست و کدام عبارت آرائی آیا ابله فریبی و خودستائیست یا همه درد سر افزائی یا سرسیت در پیا گفتار مگر از اختلاف مضامین خبر داده که از جائے بجائے افتاده و از این روا است که لا ابالی زبان کشاده و از هر فقره آئینه بروے هر بینے نهاده مرحبا بر جودت طبع طراز اینک وقت آن است که بس کنی که در طرز خود مگفتی ظاهر است که معنی شناس هر سخنے آن که بفکر طول کلام جاں نه کنی که این همه کم نیست بلکه بسیار للراقمه

ابتدائے وجود از سخن است — هر چه موجود شد بحکم کن است

انتهائے سخن هویدا نیست — انتہایش هنوز پیدا نیست

اے ولایت تو کیستی و کدام — بکن اینک تمام ختم کلام

هر چه گفتی بس است هرزه مگو — خود نداند کسے نهایت او

به که بفرستی ارمغان درود — به محمد که هست جان وجود

تا قیامت سلام حق بروے — هر نفس بے شمار پے در پے

دیباچه دیوان حضرت مخدومی و مولائی مرشد برحق جناب شاه خادم صفی

محمدی دام فیوضه و برکاته بحمد الله و صلی الله علیه این کلام قدسی نظام غذای
روحانی خلاصهٔ حکمت یمانی سواد دیدهٔ صاحب نظران نور نظر دیده وران جریدهٔ
تجرید و حکم فرد تفرید و حسن شمیم مخزن دقائق مخفی معدن حقائق جلی و خفی مجموعهٔ جامع
معانی نسخهٔ اسرار نهانی فروغ سواد بینائی نور بیاض دانائی توقیع معرفت
الهی منشور سطوت نامتناهی ترجمان ضمائر قلوب ترجمهٔ سرایر غیوب سلک جواهر
منظوم خزینهٔ لآلی مختوم نقد گرانمایهٔ فکر وافی متاع گران بهای ذهن صافی کتابهٔ (جمع سریره)
پیشطاق ایوان حقیقت اعلام باهرهٔ احکام ناطقهٔ طریقت مرغوب طبائع اهل صفا
محبوب خاطر دوستان خدا کارنامهٔ عشق جهانگیر ارژنگ رخسارهٔ حسن نقشه پرداز بیتابی
فرزانگان فرزانه نمای دیوانگان سرمایهٔ وجد و حال پرده کشای جلال و جمال
مفتاح باب رموز کلید قفل کنوز گنجینهٔ آثار حدوث و قدم خزانهٔ اخبار وجود و عدم
سفینهٔ مطالب ارجمند فرهنگ مضامین بلند گلگونهٔ روی تحقیق غازهٔ عارض
توفیق مفرح صاحبدلان مقوی دماغ مقبلان مقصود طالبین برحق مطبوع
واصلین مطلق هدایت مریدین نهایت فهم مرشدین تقویت ارشاد ترویج
رشد و رشاد تشریح مدارج شهود تفصیل مراتب وجود زبدهٔ تعلیم باطن خلاصهٔ شرح

ك این کلام قدسی نظام که چنین و چنان نسبت مبتدای اول کرده زبان گوهر افشان سلطان ولایت پناه [illegible]
چنان مبتدای ثانی برآورده است خبر مبتدای ثانی از آن جمله است که شعر [illegible] خبر مبتدای اول باقی همه [illegible]

واجب و متمکن تا یقین تزکیهٔ نفوس تعلیم تکملهٔ آشتی و سالوس تربیت عشاق نوبنیاد کاملان ،
قانون تکملهٔ فصاحت قاعدهٔ دیوان بلاغت سر لطائف معنوی رمز نکات معنوی -
سلسلهٔ نظم قوانین سررشتهٔ انتظام مضامین مسکّن اضطراب خواطر دافع انتشار
خاطر دردمندان خستهٔ آتش داغ جگر اشعار جرعهٔ طبع معرفت پرور که از زبان گوهرافشان
سلطان ولایت پناه محرم حریم لی مع الله درویش ژنده پوش حق بین و حق دان و
حق نیوش قبلهٔ سر دل کعبهٔ اهل دل عاشق پاکباز معشوق سراپا ناز نور الهی
معنی لفظ شاهی آنکه حدیث مصطفوی سید القوم خادمهم آئینه صورت نمای
اوست و کلام قدسی افواه ایشان لی طالبا فکن له خادما مختص ادبیات اولیاء قدس

شاه خادم آفتاب نه فلک — یک شعاع نور او ملک و فلک
هان بیا و خاک پاک او ببین — خاک گرد و فیض خاک او ببین
خاک شو گر جسم گوش و پاک نیست — بس ما غیر جانها پاک نیست
احمدی کو هم چو گل حق محبوب است — او هم از خاک است و عالم خاک اوست
جان نمیرد گر بمیرد جسم خاک — خاک گر میرد از و جان را چه باک
خاستم جانے که خاکش پاک شد — مرد بیش از مردن و بیباک شد
جان پاک است آن سرا پر خاک نیست — گر نه بینی خود ترا ادراک نیست
نور حق را خود نه بیند هر کسی — مرد این میدان نباشد هر خسی
شکل خادم دیدهٔ اعمی ندید — وانکه دید او را دگر خود را ندید

یک نگاہش گرفتادے بدام | پارہ پارہ کارا او کرد سے تمام
سوے من بنگر کہ فیض آں نظر | چوں مرا کردست از من بے خبر
من فدائے خود کہ ہرگز من نیم | من ویم ہاں من ویم ہاں من ویم
اے ولایت آہ آواز گریاں | ہست کم تر چشم بینا در جہاں

برادہ ہست لختے از ریختہ در اُردو و نموذجے از نشآت ندا از ان قبیل است کہ شعرا گویند و چستی مضمون و درستی استعارات و خوبی ترکیب و خوشنائی اشارات چہ بلکہ بر تر از انست کہ فہم قاصرایں قوم کہ انہ حرفی کل وادیہیموں صفت اوست بدان تواند رسید زیرا کہ ماینطق عن الھوی ان ھو الا وحی یوحی شان رسالت دبے نیطق و بی یسمع و بی یبصر نشان ولایت لیس بناے آں بر ہوا ست گفتار نبی و ولی بمقتضاے نص قطعی و حدیث قدسی از کجا تا بہ کجا و الحق ہر مصرعہ از ریختہ و ہر فقرہ[1] از ہندی نہ چنانست کہ سنگ خارہ دو پارہ کند و آہن سخت را چوں موم نگدازد نے نے نہ چنانست کہ سنگ و آہن را از آتش عشق خاکستر و آں خاکستر را اکسیر سازد آرے مردہ را جان بخشیدن و زندہ را بے جاں کردن راحت طلب را بجراحت فرلفتن و خستہ را مرہم بر زخم جگر نہادن شکیبا را بے شکیب کردن و بے شکیب را بہ شکیبائی آوردن مجنوں را از لیلے بدوختن و بیگانہ را از لیلے بے خبر ساختن مست را ہوشیار کردن و ہوشیار را سرمست نمودن

---

[1] نقرہ بکسر نون جوزن نقرہ معنی گرمی ۱۲

طلسم عقل برہم زدن و ہنگامۂ عشق بہ آراستن فرزانہ را بہ پردہ دریدن و دیوانہ را
پردہ داری آموختن شمع را پروانہ ساختن و پروانہ را چون شمع سوختن چشم فسون ساز
را غمزہ تعلیم دادن و زلف پریشان را خم در خم شکستن رخسارۂ دلفریب را آئینہ
برو نہادن و آئینہ را از عکس تمثال دوست حیرت زدہ ساختن طاق ابرو را
مسجود جان و دل کردن و مژگان دراز را انداز کاوش جگر آموختن شمع لگن در
کاشانۂ دل افروختن و علم وحدت در معرکۂ کثرت برافراختن ازین عشوہ گران
کرشمہ زا باید آموخت۔ و دل و جان را پروانہ کردار برین شمع رویان مہی باید سوخت

الا ہمہ آتش عشق در زدن ہمہ تن — کشتہ را سوختن پس از کشتن
رہ نمودن بہ گمرہان یعنی — مست کردن ز ساغر مستی
دل ربودن بعشوہ سنجی ہا — صلح کردن بہ زود رنجی ہا
پند گفتن بسالکان طریق — دست دادن بہ بیخودان غریق
عشوہ سنجیدن و جگر خستن — وز شرارت چو برق برجستن
خون دل از مژہ چکانیدن — نشتر غم بہ دل رسانیدن
بجگر آتشے در افگندن — محو کردن بہ شغف جان کندن
آشنا یا نہ آشتی کردن — ہم چو بیگانہ خون دل خوردن
بزم آراستن بشمع و شی — مست برخاستن بہ بادہ کشی
دردمندانہ آہ سر کردن — در رہ عشق پا ز سر کردن ۰

خون فرو ریختن ز دیده تر   داغ بر سینه سوختن ز اثر

عاشقان را بخون تپانیدن   عارفان را جگر خلانیدن

از همه لفظ و معنیش پیداست   آه از دیگ که نا بیناست

اے ولایت بهم که لذت آن   خون جگر یافتم با آه و فغان

ورنه گریه کسے اثر نه رود   بلکه تیرش بهر جگر نه رود

گر نداری بدل طلب چه علاج   ور نگیرد بجسم تب چه علاج

درد باید که مرد را سوزد   شمع آسا جگر برافروزد

ورنه گر مصطفی بود چه کند   چاره کار بولهب که کند

المختصر ناک رساله محمد عزیز الله المعروف به محمد ولایت علی بن منشی محمد یحیی علی خان علیه الغفران باکتساب سعادت میخواست که این جواهر زواهر بے بها و لالی پرنور ونغیا را در سفینه فراهم آورده تحرّے سازد که نقاد وقانت صاحبدلان تواند بود چنانچه اندان ترتیب یافته بود تا ناگاه آفتاب عالمتاب سارا البروج اعجوبه معرفت بمغرب انا لله وانا الیه راجعون شتافت و بپرده ظلمت کل شی هالک الا وجهه در آفاق فرو هشت لاجرم از انجا که قاعده تاریکیست دست از کار و دل از کردار و لب از گفتار فرو ماند و بهر یک از حواس خمسه بجاے خود بیکار فرو ماند تا آنکه نوید حیوتی خیر لکم و مماتی خیر لکم نوید کنانش و اردات و اثنے رحمت بے ثباتیش بمژده وللآخرة خیر لک من الاولی اطمینانے وافر بخشید

ادراکات در کام فرق بادرکات انداخت نفوس قدسیه تشریف تقدیس او مفرح
ذوات علویه تجلی اشعه جمال و جلالش منظر طور تقاوی است که قدرت مطلقه او
قطره بی حقیقت را بحقیقت ظلمات ثلاثه جمال صورت و کمال معنی عطا فرماید
و نما نمی که صنعت غیر مصنوع او خاک بی حس را بحس معرفت آئینه تحیر مقابل کرد

معرا تر ز اعراض و جواهر | مبرا تر ز اغراض مظاهر
باستغنا منزه شد بود او | ز اعراض و ز اقبال من و تو
چه داند حادثی را ز قدم را | ولایت خود چه برداری قدم را

و تحیت علوی که دیباچه کتاب تعریفش نتوان خواند مقدسی را که ذات پاکش
در حجب مظاهر صفات خاصه کاملهٔ خود از لوث تشبیه بریست و طلعت حیرت‌نشینان
درک حقیقتش را آئینه مصقل قلب نورانی در صورت نمای بی‌خبری النفسی را در
معرفت نفس وجودش جمال نفس تنگ و آفاقی را تفحص ما فوق عین نعیبن اولش
کالبد با سر و سنگ محبوبی که خلوتکده او فکان قاب قوسین او ادنی است
و اگر بعین حقیقت بنگری ذاتش بوصول این مقام یکتا حبیبی که عاصیان آتش
را مژده وما ارسلناک الا رحمة للعالمین و خلیلی که صادقان ملتمس را لفاخره
واجعل لی لسان صدق فی الآخرین حدیثش را التیام نسبتی که صفا
را با ذات وجودش را بعدم نسبتی که مطلق را بمقید است جبرئیل را ملازمت رکابش
تشریف مباهات و سپهر دوم اسرافیل را افتخار غاشیه برداریش باز هست بر دوش و تاج

کرامت بر سر شاہدے کہ چشم سخنگویش را فصاحت لبہائے مسیح و عزیزے کہ لب
شیرینش بکلام نمکین شور انگیز انا ملیح واخی یوسف صبیح علوش نہایتے کہ تصور بہ نقدش
در نیابد وارتفاعش بہ نہایتے کہ مرتبۂ ثنایش بر نتابد شافعی کہ بفیض اجابتش
مقام و عالیتش از ازل تا ابد محمود و شفیعے کہ نغمہ شفاعتش در کلام الٰہی عنی ولسوف
یعطیک ربک فترضی موجود کمالش را بہ تغیرات زوالے نہ وجلالش باعتبارات
در خیالے نہ ہادی وادی ہدایت و یقین حامل کامل احمال وحی رب العالمین
سبط جبریل امین متصف بطٰہٰ و یٰسین مرجع اولین مقصود آخرین احمد مجتبیٰ
محمد مصطفیٰ صلوٰۃ اللہ علیہ و علی آلہ و اصحابہ اجمعین لمراقمہ

نمک زخم دل ملاحت او — راحت سینہ ہا جراحت او
ہر چہ بینی ز جود او موجود — کز وجودش نمود یافت شہود
صلوٰۃ و سلام حق بروے — متواتر مدام پے در پے

امابعد نادان ہیچ نشناس بے تمیز مفقود الحواس مرتجی برحمت ازلی محمد
ہدایت علی بن منشی محمد یحییٰ علی خان کہ از تحقیق بجز لفظے نشنیدہ واز معنی
آن جز حرفے ہیچ نہ فہمیدہ از ادراک بہرہ نیندوختہ حتی کہ ابجد صحیح نیاموختہ
بر ضمایر ارباب ذخائر کہ از نقود دانش تحفہ فراہم آوردہ باشند مبرہن میکند
کہ دریں ہنگام سعادت آغاز فرخندہ فرجام کہ انشاء ملا طاہر وحید کہ

یعنی کہ انشاء ملا طاہر وحید کہ نفیس وجیا نسخہ مستعد در مطبع دریائے فصاحت نرسید قطعہ آرایش
یافت خبیر ۱۲

فقرات موزونش لعبتیه چون دو مصراع موزون ابروے شاهان دلرباست عبارات
سلاسلش زلف مرغول سیه مستان آشنا روے بیگانه وشش همانا تجلی و اعجاز معانی
از پردهٔ الفاظ چه جلوه در پرده می نماید که بکرشمهٔ سخنے از دهن معدوم و صداے موهوم
دیده و نادیده دل از مردم می رباید همانا معانی خیالش چه خون جگر خورده باشد که آب
و رنگ این نگارخانه پرداخته و مرقع بدیع بهر یادگار از دست قدرت اعجوبه نگار
ساخته حلقهٔ هر دائره که بسے قند دیده هم سواد است گویا چشم سخنگوے شوخ چشمان
است که بیک غمزه افسونے بر دل مشتاق می دمد و نقطهٔ هر حرفش که بخال
رخسار لعبتان همرنگ است مگر از سویداے دل عشاق است که تن به سپیدی
عین الکمال در سپید لطافت با مضامینش چون آب با گوهر و نظم با نثرش
چون رنگ با جوهر آرے صاحب نظرے باید که بمشاهدهٔ این شیرین سخنان شورانگیز
داد رنگینی نقوش رنگ آمیز این نگار بی رقم دل آویز داد فهمی و نکته دانی
و جادو خیالی و دقیقه بینی بکار برد و جمال معانی نازک از پردهٔ الفاظ ببیند و سرور
سینه و نور دیده حاصل کند در مطبع دریاے لطافت باهتمام جناب سید سخاوت حسین و جناب مولوی
لیاقت حسین که دیدهٔ دل شان بسرمهٔ تحقیق و تدقیق روشن است بزیور انطباع آرایش یافت
لاجرم بحکم المامور معذور بر قلم خامه تاریخ پرداختم و آئینه را بزنگ آلوده ساختم
مامول که اگر حرفے غلط معائنه نمایند بکزلک اصلاح حک فرمایند تاریخ

چون این نثر مطبوع اهل کمال — مزین شد از انطباع جدید

ولایت رقم کرد تاریخ آں   چه خوش طبع پاکیزه طاهر وحید

دیباچهٔ دیوان مخدومی جناب عین الله شاه دام فیضهم

حمدے[۱] که از چه هر دو عرض مبراست و از ضد و جنس مبرا نه از شرح بیچه کیه بفهم بر آید
نشانے وے درست و نه از تشبیه که بوهم و زنی آید شرانے در پے هر چه بشنید و هدولیا
باب گویند آخر ندامت کشند و انچه خرد بجا و کد لقیاس در آرد انجام کار ره جو هم
حیرت همه رو کند نه روشنی طبع در انجا اسلم و نه ادراک با تحقیق وے منضم
ناقص و کامل هر دو بر یک قدم دراں مسلک ره نورد و عاقل و دیوانه هرکه باشد
بیک هنجار از ادراک حقیقت فرد دل هر کافر و مومن بیاد و بوله او و عالم
امکان از ازل تا ابد پر از غلغلهٔ او ناطقهٔ انسانی در منطق وے عاری[۲] ۔
وعدرکه ملکی از درکِ (صفت درک) کماهی وے در حجاب جهل متواری جهل با علم دراں وادی
عناں بر عناں و کفر و اسلام دراں سرگرستاں همستاں عقل با جنوں
بتقاضائے یکرنگی چوں عاشق و معشوق هم آغوش و ظلمت شک با نور یقین
چوں سایه با آفتاب هم دوش ۔ ترب و لب هر دو بیک خلوت آرمیده
و شکر و صحو را دست بدامن وے نه رسیده ۔ مطیع و منحرف همه را کار بجاں

---

[۱] حمدیکه چنین و چناں است عبد انشا یدکه دیباں هیچ منه هشت نا گفتنی خبر ز از حس و تماشا که در آید خبر ۱۲

[۲] عاری برهنه و مجاز آمراد شرمناک و خالی و کناره کش ۱۲

وکار دیا ستخواں و مست و ہوشیار ہر یکے بہ نشۂ یک جام خون آشام و خونناب فشاں
یگانہ و بیگانہ را بیک دشنہ سر نیاز بہ آستاں و زندیق چوں صبی بیک
چشمک زدن در پیرایۂ راستاں مورچہ را با سلیمان سر یکرنگی و یکرویی و دوست
را با دشمن از مخالفت بہمدگر یکسوئے - صحیح سقیم ہیجان یک مادہ بے علاج بہ درد
پختہ و خام بہ نگری یک جوش در دوئی ہم نورد بینا و نابینا بیک مغاک تحیر
سرنگون در افتادہ - الحاصل ہر یکے بہ شغل خوردن و بستن از جاں فروشستن

آمادہ لبرا قسمہ

در یں رہ کہ بسیار ہم اندکیست | شب تیرہ و روز روشن یکیست
ولایت چہ گویم کسی آہ آہ | بجز مرد مردان دریں سخت راہ

نشاید کہ در بیان ہیچ پیچے مشغول شد کے احیر ترا در حسن و خاشاکے در آید بیان
کہ از سر آں بہ ہنجم و دست جرأت بداماں ایں گفتار در نیاویزم الا بموجب آنکہ
فاذکروا اللہ کثیراً لعلکم تفلحون فرمانست فرض آمد کہ بر قدر بطول تقریر زبان
کشانید - داخل ذکر کثیر است و در ذکر کثیر امید فلاح و تیسیر است و سوائے آں
ترصیع و تنظیم کلام است - وہر امرے را اصلے بین انتظام چنانکہ خواجہ محمد مصطفی
صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم کہ خیر البشر و معلم ہر خیر و شر است و فی نفسہ
حقیقت وے از عالم دیگر است - ذات مقدس وے نور الٰہی است و بصورت
بشر آمدہ لاجرم در مراتب ظہور وجود قدسی وے از جملہ موجودات بہ صدر آمدہ

عالم حدوث بذریعه نور پاکش از نور قدم مستنیر و مستفیض و منطوق سراپا وثوق در سراجاً
منیرا برین جمله جهانے روشن و دلیلے قوی فرمود که هر امرے که باسم الٰهی و حمد
پادشاهی شروع نه کنند ابتر و اقطع است ناچار بفحوائے نص قطعی و حدیث مصطفوی
ضرورت شد زبان بستایش کشادن و سر استغفار ما عرفناک حق معرفتک
بر آستان نیاز نهادن لاجرم سخنے چند گفته شد و گوهرے چند بمحض بے آبروئے
سفته اکنون بمقصود رجوع می کنم و به جستے که در ضمن مقصود است شروع
میکنم که این دیوان بدایت انجام نفیس عنوان که از تصنیفات رهنمائے حقیقت بین
صورت حق الیقین خال امجد جناب شاه تقی الله معروف به خلیل احمد است
دوام فیضه بنسبت قوت به خلافتش با مخدوم گرامی مرشد الانام نامی نظامی الوقت
فرید العصر الشیخ الحنفی حضرت خادم صفی است قدس الله سره العزیز
از آغاز تا انجام کلامیست پر از شور مذاق عشق و عرفان هر دو را نور نظر
محفل سماع را از گرمی هنگامه و مطرب را بر زبان و شایق را در نامه
هر وصفے که بدو نسبت کنم کمتر است و هر چند طول تعریف و مبالغه در
توصیف بیشتر نمایم در نفس الامر مختصر خاک راه محمد عزیز الله بدان نمی آرد
سر شیفتش کند لاجرم قفل سکوت به گنجینه سخن می زند. یا رب مقبول
خلائق باد و مونس هر مشتاق و انیس هر لائق باد

دیباچه دیوان حاجی الحرمین شریفین جناب شاه بشارت الله دام برکاته

حمد نه حمدے که جدا از حق است | بلکه خود از حق و حق مطلق است
با همه و بے همه از ما سوا | قاهر ملک لمن الملک را
هستی ما هستی او بے شکے | کافر و مومن همه اینجا یکے
هر چه مرکب نگری یا بسیط | نور قدیمش بوجودش محیط
جا نگئے هر که ازیں جام یافت | نور ولایت بدرونش بتافت
هر که با نوار ولایت رسید | لاجرم از نور محمد بدید
هر که به تحقیق به پیدا آں جمال | ذات و صفاتش همه شد با کمال
محرم ایں راز نه شد هر دلے | حسرت و هر درد نه هر منزلے
آه ولایت چه سخن می زنی | نشتر غم بر دل من می زنی
باش که بوئے بشارت رسید | جرعهٔ آں جام بکامت رسید
رحمت خادم فیاض بود | تا خبرت داد ز نور وجود
محرم راز دل چه نور کرد | شرک حقیقی ز دلت دور کرد
ایں قدرت بس که قدم پیش نه | ره سپرد گر نه رسی جاں بده
جاں چه دهی خود ز تو تا ثبات | تا نکند همت او التفات
همت از مرشد بر حق طلب | تا نشوی از همت او حق طلب

حق طلبی چیست همه حق شدن — وز همه مستغنی مطلق شدن
چون تو شوی از همه عالم غنی — درگذری از سر کبر و منی
حق شود افعال تو ای حق شناس — جز سخن حق نه رود بر زبان
حمد تو آنگاه پسندد او فتد — پاک سخن از حمد پسندد او فتد

آری حمدی که از من و تو آید جز اینکه بنا سنجیده لفظی چند و معانی پست و بلند
سرمایه نیست و فراهم آرند چه نیست حمد آنست که نکته و لب منطق وارسی و هر چه
گوئی نه زبان او گوئی تا ظاهر شود که حامد و محمود یکی است و چون اندرین مقام که در اصل
مقام محمود است فرا رسی بدانی که سر کل همه یعود الیه این است و معنی حدیث مصطفی
صلی الله علیه وسلم تا یقین لیس انت کما اثنیت علی نفسک حجاب
غیریت از میان بر دارد و چون خود را بجز حق نه بیند حقیقت حقه جمال الله نور
نور الله و کل شیء من نوری منظر حق الیقین در آرد لاجرم بکلام حق یعنی
انا لله و انا الیه راجعون متکلم شدی و خود در میان نباشی و هر گاه بالتصدیق
بدانی و به عینی محال است که از اعلان حق غافل نشینی الا از اهل باطل که عمداً
بپوشی و بپوشانی و من یضلله فلا هادی له و در اخفای آن کوشی و الا انقطع
نظر از کمال هر قدر که دانسته باشی نتوانی که ساکت مانی و جگر بناخن خراشی
مصداق این مقال حال صداقت مآل منزل شناس حق آگاه مکرم الاخوان
شاه بشارت الله خلیفه برهان الشریعت سلطان الطریقت شمس الحقیقت

والعرفان نور المعرفت والایمان مصباح القلوب برزخ الامکان والوجوب
عین الانوار ذات الاسرار حضرت شاه خادم صفی قدس الله سره العزیز بوده
است که چون شرف خدمت وے دریافت ودلش از نور معرفت چون آفتاب
بتافت باآنکه نا آشنائے تنگنائے سخن بود بتقاضائے کل اناء یترشح بما فیه دریائے
دلش بجوش آمد سینه چون سیل متلاطم در خروش تا آنکه این گوهرہائے
آبدار برکنار در افگند وچنان بالماس فکر زیبا فروسفت که غلغله در کوچه وبازار
افگند اگر بچشم بینی چنان حق شناس وحق گوست که حق گوئی حق اوست۔
وطرز کلامش طراز سخن طرازی وپیرایه بیانش لقا بیت نغز ونیکو است بالخصوص
بدین نظر که سرگشته باشد وناگفته چنان گوید که در وادی آورد نپوید وچون شعرا
عروض وقافیه نجوید وبآب فکر غبار عیوب از چهره نظم نشوید پاکیزه تر از جاده بیانی
هر سخنگو است این عاجز الطبع مخاطب بعزیز الله که آتش دلایت علی است شد
متنبش خود بیلی ومنزه از حقیقت مسمی آگاه نیست که کیست وچیست ودر کاه
ماهیت خود نیز اندر ظاهر است که حق را چه شناسد. وچون حق را نه شناخت سخنش
که از حق گویند آفرینش چه گوید ثنائے سست بنا لیق نه درخور او ست۔
سخن کوتاه چون هیچ در هیچ است وهیچ نتواند مصلحت آنست که لب از این سخن
باب نماند مرغوب دلها تاریخ نظم نہاست ودر حقیقت مرغوب دلهاست والله الموفق
بالصواب والیه المرجع والمآب۔

دیباچہ دیوان ثانی پارسی و اُردو

بنامے کہ ہر نامہ نامی از دست	وجود محمد گرامی از وست
احد بود و نام خود احمد نہاد	عدم را ازیں ہر دو در حد نہاد
وجود یا و جز برزخے فرق نے	نمی دیگر از غرب تا شرق نے
الا تا نہ دانی کہ برزخ جدا است	حجابیست از اسم و رسمے کہ خداست
نقابے کہ معشوق بر چہرہ بست	بر عاشقاں نیست ہر چند ہست
وگر دولت عشق را راہ نیست	ازیں راز جانِ تو آگاہ نیست
عزیزا بر احسانِ او عاشقیم	کہ او طالب ماست گو فاسقیم

پس از حمد مثنا و نعت منوا بر عزیزان صاحب تمیز مخفی مباد کہ ایں ناچیز متخلص بہ ولایت و عزیز بعد از ترتیب تصنیفات کہ شرحش در مخزن الولایت والجمال مذکور است زبان از گفتن و دست از گہر سفتن باز داشتہ بود الا ازانجا کہ ہر صحبت را اثریست چہ جا کہ صحبت صاحب نظرے و ہوشمنداں را خود ازہمعنی خبریست چنانکہ گفتہ اند؎

گلے خوشبوے در حمام روزے	رسید از دست محبوبے بدستم
بدو گفتم کہ مشکی یا عبیری	کہ از بوے دل آویز تو مستم
بگفتا من گل ناچیز بودم	ولیکن مدتے با گل نشستم

؎ ایں دیباچہ دریں کتاب از پس داخل کردہ شد ۱۲

کمال همنشین در من اثر کرد   وگرنه من همان خاکم که هستم

لاجرم از روزے که شرف خدمت حضرت مرشد برحق نور مطلق عالم علم الٰهی علیم
اعلم هر شئ کماهی لراقمه

کریم الخلق فی سر و جهر   حلیم الخلق فی لطف و قهر
حبیب الله بالتحقیق حقا   ولی الله بالتصدیق صدقا
شهیر بالمحامد والمکارم   و فی الآفاق مشهور بنادم
الا فی حبه کلت لسانی   ومن توصیفه قصرت بیانی

دریافتم جانا که از انی الست تا آن آتشے در جگر یافتم و چونکه سوخته را از آه
دردمند تاب و نعرهٔ بے اضطراب چاره نیست برخلاف ماضی که چون شعر ابجد
پسندی راضی بودم و بخودنمائی و خودستائی متقاضی غزلے از غزلیات هذا
که برخے در پارسیت و بعضے در اردو چون بیم کاسے که از سرکشی شعله و تیزی
دخان رقص کنان بے پروا نه آید از دل به زبان می افتاد اکنون که زخم رفته
جگر با آتش و بے آتش بجگر آرام یافت و یکے بجا کستر و دیگرے با خگر نام یافت
و دل بسوختن و ساختن خو گرفت و گرمی هنگامه رخت بیکسو گرفت نشاید
که چیزے بتکلف گفته آید الا تا نپنداری که سوز دردی کم شده و تب و تاب
کالعدم شد بلکه آتش برجاے است و شعله ها در بر جاے است مگر بدانی که از اخگرے هزار آتشکده
توان ساخت و جهانے توان سوخت الا مقصود آن است که بے دود گشت

دگوهر شب تاب گردید چنانکه خون تیره و هرچه بدان ماند آن همه را بیک
تیره نهان نهان می سوزد و خاکستر می کند. و خاشاک برنمی خیزد و خود قاعده
آتش همین است تا انجام کار بجز خاکستر اخگر هم نماند و هرچند این حالیست
که تا بدولت درد و تعلیم و قیاس دانستن نتوانی اما گوش زده اثری دارد
بشنو تا بدانی که سوختگان گفته اند

خاکی از هر کس بماند یادگار   وز وجود عاشقان خاکستری

بالجمله اکنون که هزار و دو صد و هشتاد و دو سال از هجرت گذشته است
آنچه گفته بودیم انجمله را نیز با یای برادر گرامی گوهر دانشمند هنرور نام بردار
آبای نادر فن حکیم سید علاء الحسن که از هرگونه فنون و علوم بهره وافی برداشته
است و از غایت علو همت هنوز از تحصیل سیر نیامده و بهر استیعاب نظر
گماشته است و ماورای آن شغف نظم و میلی به نثر هم دارد و نکات معنی را
به صفحه دل می نگارد روز آخر دیوانی کرده داشتیم نگاشتیم و این سطور چند
بطریق الاقتضا رقم کردیم و بعد از این انشاء الله تعالی قطعاً زبان از گزارش
و دست از نگارش قلم کردیم و اگر مضطر باشد چیزی از دل برآید هم در این اوراق
داخل کرده خواهد شد تا بدانند که اگر قطره از چشم تراود هم از آتش جگر آید و لعده
الله بس باقی هوس و ما توفیقی الا بالله و سلام علی المرسلین و الحمد لله رب العالمین

مختصر حالات
مولانا محمد عزیز اللہ شاہ صاحب عزیزؔ
عرف
منشی محمد ولایت علی خاں صاحب ولایت صفی پوری
ضلع اُناؤ ملک اودھ

خاندانی حالات

منشی محمد ولایت علی خاں بن محمد یحییٰ علی خاں بن ثابت علیخاں بہادر بن رونق علی خاں بن منشی فیض محمد کا سلسلۂ خاندان حضرت خواجہ محمد عثمان ؒ ہارونی تک پہونچتا ہے حضرت خواجہ محمد عثمان ؒ ہارونی حضرت شاہ معین الدین ؒ اجمیری کے پیر تھے۔ منشی فیض محمد نواب آصف الدولہ بہادر کے عہد میں نواب حیدر بیگ خاں کے پیشدست ہوئے۔ نواب حیدر بیگ خاں آصف الدولہ بہادر کے نائب تھے۔ عزیزؔ کے پردادا منشی رونق علی خاں نواب سعادت علیخاں کے کل ایام دولت میں میر منشی رہے اور غازی الدین حیدر بادشاہ کے وقت میں بھی میر منشی رہے اور امین الانشا خطاب پایا۔ غازی الدین حیدر ب

کبھی خوش ہوتے تھے نوروفق علی خاں کو "عمو جان" کہکر مخاطب کیا کرتے تھے
عزیز کے دادا منشی ثابت علی خاں غازی الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے
نصیر الدین کے وقت تک میر منشی رہے اور خطاب "امیر الانشاء ثابت علیخاں
بہادر ملا!" پھر محمد علی شاہ نے ثابت علیخاں بہادر کو اخبار ملکی کا عہدہ دیا اور
عزیز کے والد منشی یحییٰ علیخاں کو اخبار گشتی کا عہدہ دے کر اُنکے ماتحت کیا۔
منشی یحییٰ علیخاں نے امجد علیشاہ کے وقت تک کام کیا اور بعد میں استعفا دیا
مگر تنخواہ مبلغ ڈھائی سو روپیہ ماہوار آخر سلطنت تک یعنی جب تک واجد علیشاہ
کلکتہ گئے پاتے رہے۔ رونق علی خاں اور ثابت علی خاں تمام شہر لکھنؤ میں
بہت عزت والے لوگوں میں شمار کیے جاتے تھے منشی فیض محمد سے منشی محمد یحییٰ علیخاں
تک کسی نے تنخواہ کے سوا ایک پیسہ رشوت کا نہیں لیا اور بادشاہ کی خیر خواہی
میں نامور رہے اور انھیں لوگوں کے حقوق سے پھر ماہوار پنشن کا سرکار
انگریزی سے منشی محمد ولایت علی خاں کو ملتا تھا۔ اب یکم اگست ۱۹۲۶ء دس
روپیہ ماہوار ملتے ہیں۔
ابتدائی تعلیم عزیز آٹھ نو برس کی عمر تک مثل اطفال پڑھتے رہے۔
بعد ازاں مولوی محمد حسن بنگالی اور مولوی محمد رضا بانگرموی سے تعلیم پائی۔
منشی محمد یحییٰ علی خاں نے مولوی محمد رضا سے کہا کہ محمد ولایت علی کو اتنا اردو
اور فارسی لکھنے لگے تاکہ میں بادشاہ کے سامنے پیش کر دوں اور کوئی عہدہ ملجائے

مگر مولوی محمد رضا صاحب نے نہ مانا اور جواب دیا کہ "منشی صاحب! یہ لڑکا بہت ذہین ہے اسکو میں عربی ضرور پڑھاؤں گا"۔ مولوی صاحب نے فارسی کے ساتھ عربی پڑھانا شروع کیا۔ عزیز کا سن چودہ یا پندرہ سال کا تھا کہ انگریزی ہوگئی اور واجد علی شاہ ۱۸۵۶ء میں مٹیا برج چلے گئے۔ واجد علی شاہ کے کلکتہ جانے کے سوا برس بعد ۱۸۵۷ء میں غدر ہوا۔ عزیز کے مکانات جو شاہی محل سے ملحق تھے لٹ گئے۔ بعد غدر عزیز نے "صفی پور" میں قیام اختیار کیا، کیونکہ بادشاہی جاتی رہی اور لکھنؤ میں قیام کا کوئی ذریعہ باقی نہ رہا۔

تخلص چونکہ آپ کا نام آباؤ اجداد کا رکھا ہوا محمد ولایت علی تھا اسلئے پہلے تخلص ولایت تھا جب آپ حضرت شاہ خادم صفی محمدی کی خدمت میں حاضر ہوئے اور نام آپ کا محمد عزیز اللہ شاہ رکھا گیا دنیا کو چھوڑ کر گوشۂ گمنامی اختیار کیا تخلص عزیز کیا ؎

شکر خدا عزیز کہ مستانہ ہوں مدام	خادم صفی نے بھر کے پلایا مجھکو جام
دیکھو کہ ہوں میں کیسے شہنشاہ کا غلام	نازاں ہو شاہ بھی جو ملے اسکو یہ مقام
پروا نہیں ہے مجھکو جو ابرار میر تھے	آزاد ہو گیا ہوں میں اور وہ اسیر تھے

شاعری ایک محب کے اصرار سے عزیز نے غالب دہلوی کو خط لکھا اور اسی زمانہ میں عزیز نے فارسی میں "پنج رقعہ" لکھ کر غالب کے پاس بغرض اصلاح روانہ کیا عزیز کا سن اسوقت ۲۰ یا ۲۱ برس کا تھا جبکہ "پنج رقعہ"

تھا۔ غالب نے ایک لفظ بھی کم و کاست نہیں کیا اور یہ خط لکھ کر روانہ کیا۔

غالب دہلوی کا خط

خاں صاحب عنایت مظہر سلامت۔ آپ کا مہربانی نامہ آیا، اوراق پنج رقعہ نظر فروز ہوئے۔ خوشامد فقیر کا شیوہ نہیں۔ پنج رقعہ سابق کی تحریر سے لفظاً و معناً بڑھکر ہے اُسمیں یہ معنی نازک اور یہ الفاظ آبدار کہاں؟ مگر ایک امر میں تمہیں آگاہ کرتا ہوں کہ یہ نثر ظہوری کی نہیں ہے۔ ارادت خاں متخلص بہ واضح عالمگیری سرداروں میں سے ایک شخص تھا مینا بازار اور "پنج رقعہ" اُسکی فکر کا نتیجہ ہے تو ایسے کمالات کی طرز ایجاد کی ہوئی اُسکی ہے۔ موجد سے مقلد بہتر نکلا، یعنی تم نے خوب لکھا۔ ع

"نقاش نقش ثانی بہتر کشد ز اول"

جہاں آپ نے فقیر کا مطلع لکھا ہے وہاں آپ بطرف میرے معروف ہوئے ہیں متوقع ہوں کہ یا میر اشعر نکالڈالو یا عرف کی جگہ تخلص لکھدو۔ نجات کا طالب غالب

اُسی زمانہ میں عزیز نے فسانۂ عجائب سرور کو پورا فارسی میں نظم کیا اور غالب کے پاس بغرض اصلاح روانہ کیا تاکہ زبان درست ہوجائے۔ غالب نے تحریر کیا کہ سرور کی فسانہ عجائب اُردو سے زیادہ دلچسپ نہیں ہوسکتا اگر میں لکھوں تو بھی نہوگا آخر میں لکھا کہ ۷۶ برس کی عمر ہے اتنا کلام کثیر (بارہ ہزار اشعار) دیکھنے سے معذور ہوں عزیز نے لکھا کہ اگر آپ اصلاح نہ دینگے تو میں چاک کرڈالوں گا اور آپ بھی چاک کرڈالیے۔ عزیز نے اپنے پاس کا نسخہ چاک کرڈالا اور غالب نے شاید اپنے کسی

شاگرد کو دیدیا۔ قصیدہ حالیہ میں عزیز غالب کی شاگردی کا اقرار کرتے ہیں،
اُردو زبان میں وہ کسی کے شاگرد نہیں۔

ممنون میں نہیں ہوں کسی کے کمال کا — شاگرد اس زبان میں ہوں اُس ذوالجلال کا
ہاں نظم فارسی میں ہوں غالبؔ سے مستفید — منّت گزارِ لطف ہوں دو تین سال کا
بھیجی تھی ایک نثرِ مطوّل بھی چار جز — ہوں معتقد میں دونوں میں اُنکے کمال کا
لکھا کہ اس میں حک و تصرف کی جا نہیں — ہرگز محل نہیں ہے کسی احتمال کا
پس نثر میں بھی مجھ کو تلمذ جو ہے تو یہ — اس میں بھی معترف ہوں خدا کے نوال کا
اپنی زباں میں میں نے کیا ہے یہ سب کلام — موقع نہیں منازعت و اشتعال کا
انسان وہ نہیں جو کرے عیب پر نظر — اور مدح خواں نہ ہو سخنِ بے مثال کا
لذت نہیں سخن میں جو ترکِ سخن میں ہے — کیوں کر کروں میں تذکرہ اس انفعال کا
اہلِ ہنر چھپائیں خطائے عزیز کو — رکھیں خیال زشتیِ ردِّ سوال کا
نازش نہیں ہے مجھ کو تبحر نہیں مجھے — میں بھی ہوں ایک بندہ اسی ذوالجلال کا

خواجہ الطاف حسین حالی اور مولانا شبلی آزاد اور امیر احمد مینائی نے عزیز کے کلام کے متعلق جو خیالات ظاہر فرمائے ہیں وہ ذیل کے خطوط سے ظاہر ہیں۔ اور بہت سے حضرات نے عزیز کے کلام پر مثلاً مولوی محمد ظہیر الحسن شوق، مولوی النعمان احمد، مولانا محمد عباس بھوپالی وغیرہ نے رائے لکھی ہے مگر طوالت کے خیال سے نظر انداز کرتا ہوں۔

۱۔ خط مولانا حالی از پانی پت کرنال
مورخہ ۲۴ جولائی سنہ ۱۹۰۹ء

والاجناب۔ بعد التسلیم اولی بالتقدیم۔ مکرمت نامہ مع ارمغان و نورہان اور رسالہ اشعار الاشعار کے شرف ورود لایا نہایت افسوس ہے کہ بسبب مکروہات چند در چند کے ان تینوں عطیوں کی رسید اور شکریہ بھیجنے میں بہت دیر ہو گئی، امید ہے کہ آپ معاف فرمائینگے۔ اگرچہ ارمغان و نورہاں کو دیکھ کر اس لحاظ سے نہایت خوشی ہوئی کہ اس زمانۂ ناپرساں میں جبکہ قدیم کمالات بسبب کساد بازاری کے صفحۂ روزگار سے مٹتے جاتے ہیں، آپ جیسے صاحب کمال خاکدان ہند میں اب تک موجود ہیں اور جس متاع کا ملک میں کوئی خریدار نہیں رہا اسکے آپ ہی مالک ہیں اور آپ ہی خریدار ہیں فارسی زبان کی کس مپرس حالت جو آجکل ہے اور آئندہ اس سے بھی زیادہ بیقدر ہوتی نظر آتی ہے اس کا سخت افسوس ہے۔ ؎

مجلس چو بر شکست تماشا بما رسید — دور ہم چو تمانہ کسے جا بما رسید

ارمغان اور نورہان کو میں نے بڑے شوق سے پڑھا اور چونکہ غالب مرحوم کے بعد یہ انداز بیان اب تک کسی کی نثر و نظم میں نہیں دیکھا تھا، ان نثروں کو دیکھ کر بے اختیار زبان سے نکلا "ہذا الذی رزقنا من قبل" مگر یہ تو ارشاد ہو کہ اس جگر کاوی اور دماغ سوزی کا کچھ نتیجہ بھی ظاہر ہوا؟ مجھے جس قدر ذوق اور لطف ان دونوں رسالوں کے پڑھنے سے حاصل ہوا ہے اُس سے

دس گنی زیادہ خوشی اُسوقت حاصل ہوگی جب یہ سنونگا کہ حضور نظام خلد اللہ ملکہ
اور مدار المہام سر وقار الامرا بہادر نے ان نثروں کی قدر اُنکے درجہ اور مرتبہ کے
موافق فرمائی لیں میں نہایت ممنون ہونگا اگر جناب ان رسالوں کی سرگزشت
سے جو حیدرآباد میں پہونچ کر اُنپر گذری مطلع فرماوینگے۔ زیادہ نیاز۔

خاکسار نیازمند الطاف حسین حالی۔

۲- دوسرا خط مولانا حالی مورخہ ۱۹ دسمبر ۱۸۹۹ء

جناب منشی صاحب مخدوم و مکرم دام فضلکم۔
تسلیم پیشکش شاہجہانی کی تین جلدیں عطیہ جناب خاکسار کے پاس پہنچیں جنکو پڑھ کر آپ کے کمال انشا پردازی کا دل
اقرار کیا، افسوس ہے کہ اس طبقہ کے بعد جسمیں کہ آپ اور میں ہوں کوئی ان
کتابوں کا مطلب سمجھنے والا بھی نہ رہے گا چہ جائیکہ انکی خوبی کا سمجھنے والا
اور مصنف کی لیاقت اور کوشش کی داد دینے والا کوئی نظر آئے۔

مجلس چو بشکست تماشا بسر رسید   در بزم چون نماند کسے جا بجا رسید

معلوم نہیں کہ ارمغان و نوبہار کے ساتھ کوئی سلوک حیدرآباد کی طرف
سے ظہور میں آیا یا نہیں، خدا کرے کہ حضور شاہجہان بیگم صاحبہ پیشکش شاہجہانی
کی حسب دلخواہ قدر کریں اور آپ کی کوشش اور لیاقت کی کما ینبغی داد دیں آپ
آپ کی یاد آوری اور تذکرہ [illegible] کا بہت بہت تسلیم قلب اور خلوص دل سے
شکریہ ادا کرتا ہوں خداے تعالیٰ آپ کی عمر میں برکت دے اور آپ کو فارغ البال

عنایت فرمائے، آپ اُن لوگوں کی یادگار ہیں جنکی نشانیاں صفحۂ روزگار سے روز بروز مٹتی جاتی ہیں، پس آپ کا وجود اس زمانہ میں غنیمت کبریٰ ہے۔

زیادہ نیاز۔ خاکسار نیاز مند الطاف حسین حالی۔

۳۔ مولانا شبلی کا خط مورخہ جون ۱۸۹۹ء

حضور والا! پورے سال بھر سے بیمار ہوں، امید زیست منقطع ہوچکی تھی، تحریری وصیت نامہ ہوچکا تھا، اب ذرا افاقہ ہے، اچھا ہولوں تو آپ کے کلام کی داد دوں، اس بیماری میں بھی میں نے اسکو پڑھا اور اسقدر کہہ سکتا ہوں کہ آج ہندوستان میں کوئی اس طرز کو نباہ نہیں سکتا۔

شبلی نعمانی از اعظم گڑھ

امیر مینائی منشی ولایت علی خاں کے عزیز تھے اور انھوں نے متعدد خطوط لکھے اور عزیز کے کلام پر اپنی رائے ظاہر کی، بوجہ طوالت چند خطوط کا خلاصہ درج کرتا ہوں۔

۴۔ خلاصہ خط امیر مینائی

عزیز از جان اقبال نشان سخن آفرین سخندان سلمہ اللہ المنان۔ "دیوانۂ ابدی" کو میں نے بہ نظر سراسری دیکھا اور تمھاری طباعی کا مزا اٹھایا کیا اچھا کلام ہے اور بیان مقاصد میں کیا حسن انجام ہے بارک اللہ فی عمرکم۔ تمھارا کلام دیکھ کر تمھارے دیدار فرحت آثار کی آرزو جو پہلے سے تھی بڑھ گئی، افسوس ہے کہ مجھے بعض امراض لوازمہ کی وجہ سے سفر کی قدرت نہیں ورنہ میں خود تم سے آکر ملتا اور بالمشافہ تمھارے کلام کی داد دیتا۔

تم اگر چلتے پھرتے رہتے ہو تو کبھی ادھر بھی آنکلو کہ حسرت دیدار میرے دل میں نہ رہ جائے، خمخانۂ ابدی کے دیکھنے سے ثابت ہو گیا کہ حسن تمہاری طبیعت میں کوٹ کوٹ کے بھرا ہے۔ مختصر کلام جو بلا انتخاب آپ نے دواوین سے نقل کرکے روانہ کیا بلاوجہ رمضان میں اسکو پورا تو نہیں دیکھ سکا مگر جابجا سے دیکھا تو میری نظر میں مستحسن قرار پایا۔ الحق آپ جوہر قابل ہیں اور ہر رنگ میں آپ کا مذاق بہت اچھا ہے، کیسی کیسی مشکل زمینوں میں آپ نے نعت کی غزلیں کہی ہیں کہ ان زمینوں میں شاعر سے عاشقانہ شعر مشکل سے نکلتے ہیں، کتاب نورہاں کو میں نے سرسری نظر سے جابجا دیکھا آپ کی بلند خیالی اور سخن آفرینی کی شان ہر جگہ سے نظر آئی۔ ارمغان کو جابجا سے دیکھا، آپ کی قابلیت پر آفرین کی، جو سخن آفرینی و طباعی آپ نے اس کتاب میں صرف کی ہے افسوس کہ اب کوئی اسکا قدر شناس نہیں ہے۔

امیر فقیر۔ رام پور ۱۹۹۱ء

عزیز فارسی کے بے مثل اور یکتائے دہر شاعر ہیں۔ ہندوستان میں اُن کی مثال نہیں مل سکتی وہ خود اپنی مثال ہیں عزیز کے ایسا قانع متوکل خدا پرست درویش بے ریا اور صوفی باصفا میں نے نہیں دیکھا۔ عمر امیرانہ تمام زندگی بسر کی اور آج تک کبھی دست سوال دراز نہیں کیا، عزیز نے ۲۶ کتابیں فارسی اور (۱۲) اُردو میں تصنیف کیں جن کی فہرست درج ذیل ہے۔

عزیز نے ساری عمر فارسی زبان کے کمال حاصل کرنے میں صرف کی اور

برس تک متواتر فارسی زبان کی خدمت کی۔ بہت سی کتابیں بوجہ تہیدستی
اب تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہوسکیں جس کا بیحد قلق ہے، عزیز گوشۂ گمنامی
میں پڑے ہوئے ہیں اور پبلک اُن سے مطلق واقف نہیں۔ عزیز اس شعر
کے مصداق ہیں ؎

مثل گوہر تہ دریا ہوں کہیں گوشہ نشیں　　قدر کیا ہو مری میں گھر سے نکلتا ہی نہیں

ارمغان، نور بار اور پیشکش شاہجہانی خالص فارسی میں اور صنائع و بدائع سے
مملو ہیں مگر افسوس ہے کہ مصنف کو کوئی ذریعہ ان کتابوں کے پیش کرنے کا نہ ملا۔
ارمغان حضور نظام خلد اللہ ملکہ اور نور بار سر وقار الامرا اور پیشکش شاہجہانی
حضور شاہجہان بیگم کے نذر دینے کے لیے لکھی گئیں، شاہنامہ فردوسی کے طرز پر
عزیز نے ۹ برس میں مثنوی فتح مبین لکھی اور جناب رسول خدا صلعم کے زمانہ
کی کل لڑائیوں کا حال مثل فردوسی نظم کیا مگر افسوس ہے کہ زمانہ نے اس
مثنوی کی کچھ قدر نہ کی۔ عزیز اب بہت مسن ہو گئے ہیں قریب ۸۸ برس
کے سن ہے اور اب بالکل چراغ سحری ہو رہے ہیں، خدا عمر میں برکت
دے۔ بوجہ پیرانہ سالی لکھنے پڑھنے سے بالکل معذور ہیں "نظم دلفریب"
کے دیباچہ میں خود تحریر فرماتے ہیں :۔ "انقلاب روزگار سے فارسی کا
چرچا بالکل نہ رہا اور فارسی کے اٹھ جانے سے زبان اردو بھی معدوم
ہوا چاہتی ہے، اور نظم ہو یا نثر، فارسی ہو یا اردو کوئی کسی کا قدردان نہیں رہا

اور نہ ان فنون سے کچھ کام نکلتا ہے، مگر جس کی تربیت پہلے سے یوں ہی واقع ہوئی ہو وہ کیا کرے؟ اسی شغل میں اپنا دل بہلاتا ہے۔ سخنوران قابل سے اُمید ہے کہ اگر کچھ پسند آئے تو دعائے خیر سے محروم نہ رکھیں، اگر ناسطبوع ہو تو عیب پوشی فرمائیں۔

رُباعی

رجحان ہے فارسی کی جانب کس کا   چرچا نہیں اب ہند میں ہرگز اسکا

اللہ نے وہ زبان دی مجھ کو عزیزؔ   کوئی بھی نہیں سمجھنے والا جس کا

عزیزؔ کو اگر فردوسی ہند کہا جائے تو ہرگز ہرگز بیجا نہ ہوگا۔ پنجر قصہ جسکی غالبؔ مرحوم نے اس قدر تعریف و توصیف کی تھی بوجہ تہیدستی اتبک دوبارہ شائع نہ ہو سکا تھا اب پھر ادبی پریس لکھنؤ سے شائع ہو گیا ہے۔

عزیزؔ کا دنیا میں کوئی قدر کرنے والا نہیں اور کس مپرسی کے عالم میں زندگی کے دن گزار رہے ہیں، چنانچہ خود ارشاد فرماتے ہیں:۔

"دیوانِ عزیزؔ است کتاب تہ دریا"

سید اشرف علی بی اے (علیگ) جھنجھی پوری
ایل، ایل، بی
یو، پی سول سروس
ڈپٹی کلکٹر گورکھپور